

Олтарска преграда са острва Колочепа

Валентина Бабић*

Балканолошки институт САНУ, Београд

UDC 73.033.2(497.5 Koločep)»10/11»

736.2:726.591

94(=163.41 Duklja)

DOI 10.2298/ZOG1741051B

Оригиналан научни рад

У раду се анализирају сцруктура и рељефна декорација рестаурисане мермерне олтарске преграде са острва Колочепа код Дубровника. На основу раносредњовековне историје данашње јужне Далмације и фрагментарној кршићорској напшиса, у коме се као кршићор наводи краљица, може се закључити да се ради о једној од српских дукљанских краљица из групе половине XI века. Напшис је једини доказ да су дукљански краљеви владали Елафићима. Рељефни украс је типичан за средњовизантијски период (IX–XII век), са одређеним регионалним особеностима. Једини изузетак представљају фигури пућа. Оне су доведене у везу са романичком архитектонском скулптуром јужне Италије са краја XI века, када та област долази под власт Нормана. На основу појаве мошвиу пућа, изнећто је мишљење да је кршићор олтарске преграде моћла бићти краљица Јаквинћа, жена краља Бодина (1081–1101), Норманка из Барија.

Кључне речи: олтарска преграда, Колочепа, уметност, XI век, Дукља, историја, Елафићии

The paper discusses the structure and carved decoration of the restored marble sanctuary screen from the island of Koločep near Dubrovnik. Based on the early medieval history of present-day southern Dalmatia and the fragmentary inscription commemorating a queen as the donor of the screen, it may be concluded that she was one of the Serbian Doclean (Duklja) queens from the second half of the eleventh century. The inscription is the only evidence that the kings of Dioclea ruled over the Elaphite islands. The carved decoration is typical of the Middle Byzantine period (9th–12th century), with some regional traits. The only exceptions are the figures of putti. They can be associated with Romanesque architectural sculpture in southern Italy created in the late eleventh century, after the Norman conquest of this region. The author puts forward the hypothesis that the donor was Queen Jaquinta, wife of King Bodin (1081–1101), who was a Norman woman from Bari.

Keywords: sanctuary screen, Koločep, art, 11th century, Dioclea, history, Elaphite

Деведесетих година прошлог века (1997–1998), током археолошких истраживања спроведених у цркви Светог Николе и Светог Михаила на острву Колочепу дубровачког архипелага, пронаћени су фрагменти архитектонске скулптуре.¹ То је омогућило да се, заједно

са одраније познатим фрагментима, готово у целости реконструише мермерна олтарска преграда (сл. 1). Реконструкцију је извео Музеј хрватских археолошких споменика у Сплиту 2000. године, према решењу Жељка Пековића. Закључено је да потиче из цркве Светог Михаила, јер одговара ширини храма између источног пара пиластара (2,40 m),² и будући да су олтарске преграде већином постављане између стубова олтарског простора.³ Црква Светог Михаила сачувала се само у основи, због чега није било могуће вратити олтарску преграду у њен првобитни архитектонски оквир, те се чува у Жупној збирци на Колочепу. Резултати спроведених археолошких истраживања и конзерваторско-рестаураторских радова објављени су заједно са описом олтарске преграде.⁴ Већина одраније познатих фрагмената олтарске преграде већ је публикована.⁵ Као и другим, многобројним фрагментима архитектонске скулптуре – најчешће деловима олтарских преграда, који се чувају у разним збиркама и археолошким музејима приморских градова Далмације и Истре, или су као сполије уграћени у грађевине из потоњег периода – приписиване су им, обично, особене карактеристике регионалне, а често и националне уметности. У овом прилогу биће учињен покушај да се олтарска преграда са Колочепа сагледа, по структури и декорацији, у контексту византијске уметности, јер су на њој, већином, заступљени декоративни мотиви и композиције карактеристични за средњовизантијски период (IX–XII), односно да се одреде регионалне особености и објасне одређене спе-

² Остале прероманичке једнобродне куполне цркве на острву су уже. Црква Светог Михаила је са два пара пиластера подељена у три трајеа. О архитектури цркве в. Ж. Пековић, *Четири елафитске цркве. Quattro chiese delle isole Elafite*, Dubrovnik–Split 2008, 84–86.

³ А. W. Epstein, *The middle Byzantine sanctuary barrier. Templon or iconostasis?*, JBAА 134 (1981) 12.

⁴ *Oltarna ograda s Koločepa*, ed. А. Milošević, Split 2000; Ж. Пековић, D. Violić, D. Brajnov, *Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa*, ZP 13 (2005) 1–9; Пековић, *op. cit.*, 84–105.

⁵ Реч је о већем делу забата и фрагментима две параетне плоче. Почетком XX века ти уломци били су узидани у прочеље жупне цркве Светог Николе на месном гробљу на Колочепу. Према Вицку Лисичару, трем цркве Светог Николе био је саграђен након рушења цркве Светог Михаила 1868. године. Cf. V. Lisičar, *Koločep nekad i sada*, Dubrovnik 1932, 89.

* vale_b3@yahoo.com

¹ I. Žile, *Novi nalazi predromaničke skulpture s otoka Koločepa*, in: *Zbornik Tomislava Marasovića*, ed. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić, Split 2002, 254–267.

Сл. 1. Олтарска преграда са осирва Колочеја, реконструкција, Жујна збирка, Колочеј
(према: Peković, Četiri elafitske crkve)

Fig. 1. Sanctuary screen from the island of Koločep, reconstruction, Parish Collection, Koločep
(after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

цифичности те олтарске преграде које се не јављају у византијској уметности, а које могу бити од пресудног значаја за њено прецизније датовање.

Олтарска преграда се састоји од три дела. Средишњи део је улаз у олтар. У доњем делу, бочно од улаза, налазе се две правоугаоне парапетне плоче, првобитно постављене између источних пиластара цркве, и два уска правоугаона стуба. На те стубове се настављају два осмострана стуба,⁶ на која се у горњем делу ослања равна и уска хоризонтална архитравна

греда, која је изнад улаза у олтар прекинута полукружним луком. Предња страна греде украшена је фризом удвојених аркада. На доњој равној и неукрашеној траци архитравне греде уклесан је, делимично сачуван, латински ктиторски натпис (P SORORE (E)T REGINA (Q)VAE EDIFICA(VIT), који се наставља у полукружни лук.⁷ Изнад лука налази се троугаони

⁶ Стубови су потпуно реконструисани на основу два већа фрагмента пронађена у цркви Светог Михаила. Њихова ширина одговара ширини круништа парапетних плоча, cf. Peković, *op. cit.*, 100, sl. 101 g.

⁷ На основу сачуваног текста и понуђених допуна, предложена је реконструкција и превод натписа: +QVESO VOS OM(NE)S Q(VI) ASPICITIS V[T FVNDATIS PRECES] P [RO] SORORE(E)T REGINA Q(VAE) EDIFICA [VIT ECCLESIA(M) IN HONORE(M) S(AN)C(T)I MICHAELIS ARCHANGELI] – Молим све вас који ово гледате да [изречете искрене молитве] за сестру и краљицу која је саградила [цркву у част светог Михаила

Сл. 2. Забати архитравне иреде олијарске иреџраге са Колочеја, иосле реконструкције (ирема: Peković, Četiri elafitske crkve)

Fig. 2. Gable, sanctuary screen epistyle on Koločep, after reconstruction (after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

забат, сачуван у три фрагмента, једном већем и два-ма мањим (сл. 2).⁸ На њему је, као јединој већој површини уске архитравне греде, у плитком рељефу приказана допојасна и фронтална фигура арханђела у царској одећи, туници и огртачу (хламиди). Огртач је округлом копчом везан на десном рамену. Десна рука арханђела прислоњена је на грудима у ставу молитве, док у левој држи скиптар, који се завршава сфером. Централно поље забата оивичавају две декоративне траке. На унутрашњој траци се наставља фриз удвојених аркада, а на спољној мотив „кука“ или раковица.

Две правоугаоне парапетне плоче украшене у апстрактним геометријским мотивима од трочланих

арханђела]. Cf. V. Delonga, *Pisana uspomena na jednu „sestru i kraljicu“ s Koločepa*, in: *Oltarna ograda s Koločepa*, 22–28, sl. 17; eadem, *Pisana uspomena na jednu „sestru i kraljicu“ s Koločepa*, SHP 34 (2007) 199–211; Peković, *op. cit.*, 102–103, sl. 101a, 101h, 110.

⁸ Два мања фрагмента која су се чувала у депоу Археолошког музеја у Дубровнику пронађена су 1972. године у рушевинама цркве Светих Срђа и Ваха на Колочепу (cf. Peković, *op. cit.*, 87, n. 63, sl. 101a). Већи део забата архитравне греде са рељефним приказом арханђела већ је публикован. Cf. Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb 1930, 113, sl. 116; M. Abramić, *Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine en Dalmatie*, in: *L'art byzantine chez les Slaves II. L'ancienne Russie, les Slaves catholique. Deuxième recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, Paris 1932, 327–328, fig. 100; K. Prijatelj, *Skulptura sa ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, SHP 3 (1954) 88, sl. 29; J. Максимовић, *Јустинијански модели у скулптури од IX до XI века*, in: *Зборник Светозара Рагојчића*, Београд 1969, 168–169, сл. 10; I. Petricoli, *Na tragu klesarske radionice iz 11. stoljeća*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86 (1994) 287–292; M. Jurković, *O nekim figurativnim prikazima u posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji*, in: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ed. Ž. Rapanić, Zagreb 1988, 209–215.

Сл. 3. Полеђина забата са Колочеја, ире реконструкције (ирема: Peković, Četiri elafitske crkve)

Fig. 3. Reverse of the gable from Koločep, before reconstruction (after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

трака, употпуњених биљним, зооморфним и антропоморфним мотивима.⁹ Мотиви су распоређени су у три поља – два ужа, горње и доње, и веће, централно поље. Парапетна плоча, за коју се на основу бочних усечених жлебова установило да се налазила лево од улаза у олтар, сачувала се у три фрагмента (сл. 4).¹⁰ Незнатан део који недостаје могао се лако реконструисати (сл. 4а). Већим, средишњим пољем доминира мотив два концентрична круга, уписана један у други, и дијагонално постављене равне траке, испреплетене са круговима у специфичне елипсоидне чворове. Центар је наглашен малим грчким крстом, чији се кракови на крајевима шире. У преосталим слободним површинама налазе се симетрично постављене зооморфне и људске фигуре. У горњем пољу исклесан је грифон, митолошко биће са телом, репом и задњим ногама лава, а са орловском главом, крилима и канџама, као предњим ногама. У доњем пољу приказане су две четвороножне животиње, једна за другом: предња се осврће за оном која је прати. Представе животиња, приказаних сасвим сумарно, највише личе на псе, како су у литератури углавном препознате, мада их неки истраживачи виде као пса и звер коју он лови.¹¹ У два бочна поља приказане су у профилу и у покрету, искорачивши једном ногом, две наге мушке дечије фигуре које дувају у ловачке рогове. Оне имају за децу карактеристична буцмаста тела и кратке ноге, како су се приказивали пути. Левој фигури недостаје глава, јер је плоча на том делу оштећена. Сачувао се само завршетак рога. Заједно са две животињске фигуре,

⁹ Karaman, *Iz kolijevke*, 111, sl. 111, 113.

¹⁰ Peković, *op. cit.*, 89, sl. 101b.

¹¹ Караман их је описао као два пса у борби (cf. Karaman, *Iz kolijevke*, 112), а Круно Пријатељ као пса који лови дивљач (cf. Prijatelj, *op. cit.*, 89, sl. 30); Peković, *op. cit.*, 89, sl. 101b.

Сл. 4. Лева њарајейџна ѓлоча олџарске ѓреѓраге са Колочейџа, ѓре реконсѓрукције
(ѓрема: Peković, Četiri elafitske crkve)

Fig. 4. Left parapet slab from Koločep, before reconstruction
(after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

Сл. 4а. Лева њарајейџна ѓлоча олџарске ѓреѓраге са Колочейџа, ѓосле реконсѓрукције (ѓрема: Peković, Četiri elafitske crkve)

Fig. 4a. Left parapet slab from Koločep, after reconstruction
(after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

протумачене су као ловачки призор.¹² У доњем пољу парапетне плоче изведен је непрекинути фриз плитких аркада, од којих свака садржи идентичну стилизовану класичну палмету. У горњем пољу палмете су уписане у срцолики мотив, чији се крајеви савијају у волуте повезане равним тракама.

Од парапетне плоче која се налази десно од улаза у олтар сачувала се горња половина (сл. 5), али довољна за реконструкцију доњег дела већег средишњег поља плоче (сл. 5а).¹³ У њему су приказана два концентрична круга, уписана један у други, између којих се налази ромб. У центру је изведена мала розета са осам листова. Из мањег круга дијагонално излази мотив равне плетенице испреплетене са кругом. Слободне површине испуњене су листом бршљана, а четири угла расцветалим љиљаном. У горњем ужем пољу приказане су класичне палмете, уписане у срцолики мотив, као на левој парапетној плочи, али постављене вертикално. Претпостављено је да је и у доњем ужем пољу био поновљен мотив непрекинутог низа аркада са идентичним палметама.

На основу фрагментарног ктиторског натписа, исклесаног у једном реду на доњој уској и равној траци ар-

хитравне греде, испод фриза аркада, може се закључити да је ктитор олтарске преграде, а највероватније и целе цркве, била једна од дукљанских краљица.¹⁴ Пронађени фрагменти оквира прозора изведени су од истог мермера као и преграда. Биљни мотив, који се понавља, творећи непрекинути фриз, стилски је уједначен са декоративним мотивима олтарске преграде, што указује на то да је сва позната архитектонска пластика храма били замишљена и изведена као целина у време подизања цркве.¹⁵ Кнез Стефан Војислав, оснивач дукљанске династије, после победе над византијском војском у јесен 1042. године обезбедио је својој кнежевини самоуправу у склопу Византијског царства,¹⁶ а са Запада је добијена краљевска

¹⁴ Ведрана Делонга из Музеја хрватских археолошких споменика у Сплиту идентификовала је краљицу са ктиторског натписа као жену хрватског краља Дмитра Звонимира (1075–1089) без утемељења у историјској науци, v. n. 7.

¹⁵ Фрагменти на основу којих је реконструисан декоративни оквир прозора пронађени су у трему цркве Светог Николе. Прозори су изведени од сполија истог карарског мермера као и олтарска преграда. Нису могли бити са цркве Светог Николе или Светог Срђа јер су се њихови прозори сачували, а знатно су мањих димензија и немају камени оквир (cf. Peković, *op. cit.*, 97–100, sl. 105–109).

¹⁶ ВИИИЈ III, Београд 1966, 157, 212, 210, n. 54 (Ј. Ферлуга); *ibid.*, 254 (Б. Радојчић); Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998, 309.

¹² Prijatelj, *op. cit.*, 89.

¹³ Peković, *op. cit.*, 90, sl. 101c.

Сл. 5. Десна њараџеџина џлоча са Колочеџа, фџраџменџ
(џрема: Peković, Četiri elafitske crkve)

Fig. 5. Right parapet slab, fragment, Koločep
(after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

титула.¹⁷ Не зна се тачно када, али се из западних извора зна да су је имали Михаило,¹⁸ син Стефана Војислава, и Михаилов син Бодин.¹⁹ Војислав је, највероватније после одлучујуће победе над Византијом 1042. године, проширио своју власт на оближње приморске кнежевине Травунију и Захумље.²⁰ Он и његови наследници су до краја XI века владали територијом која се са морске стране протезала од ушћа реке Неретве на северу до реке Бојане на југу.²¹ Ктиторски натпис са архитравне греде олтарске преграде са Колочепа био би једино сигурно сведочанство о томе да су дукљански краљеви владали и елафитским острвима. Највероватније су Елафити били део Захумља, с обзиром на положај острва уз обалу Захумља.

¹⁷ ИСН I, Београд 1981, 189, п. 15 (С. Ђирковић); Острогорски, *op. cit.*, 327; *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 240 (И. Синдик); К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1984, 135; ИЦГ I, Титоград 1967, 349 (Ј. Ковачевић).

¹⁸ У писму папе Гргура VII из јануара 1077. године, папа се обраћа Михаилу као краљу Словена [cf. F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquae illustrantia*, Zagraniae 1877, 211; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I* (annos 344–1343 tabulamque geographicam continens), ed. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, Vindobonae 1913, 20, 66; *Das Register Gregors VII*, in: *Monumenta Germaniae historica. Epistolae selectae II/2*, ed. E. Gaspar, Berolini 1955, 365]. Апулијски хроничар Луп Протоспатар помиње Михаила као краља када говори о женидби његовог сина Бодина [cf. ИСН I, 192 (С. Ђирковић)].

¹⁹ Бодин је 1089. године назван краљем у повељи папе Клементa III, када је Барска епископија подигнута на ранг архиепископије (cf. *Acta et diplomata*, 21–22, 68). Као краља помиње га Ордериц Витал, западњачки хроничар који говори о Првом крсташком походу (cf. Rački, *Documenta*, 211–212; Ordericus Vitalis, *The ecclesiastical history of Orderic Vitalis*, ed. and trans. Marjorie Chibnall, New York 1975, 34). У преводу Одерикове хронике на енглески језик Бодин је титулисан као српски кнез (*Adhemar, bishop of Le Puy, and Raymond of Toulouse together passed in good order through Dalmatian and were well received by the Serbian prince Bodin*); ИСН I, 195–196 (С. Ђирковић); Јиречек, *op. cit.*, 122.

²⁰ ВИН III, 211–212. Јадран Ферлуга је сматрао да се овај догађај највероватније десио после 1042. године (cf. *ibid.*, 211, п. 55; Ј. Ферлуга, *Византијска уџрава у Далмацији*, Београд 1957, 100–101). Исто мишљење имали су К. Јиречек и Ф. Шишић, при чему је Шишић мислио да је у питању период између 1043. и 1050. године (cf. Јиречек, *op. cit.*, 135; Ф. Шишић, *Летџоџис џоџа Дукљанина*, Београд–Загреб 1928, 462).

²¹ ВИН III, 159–161 (Ј. Ферлуга); *ibid.*, 210–211.

Сл. 5а. Десна њараџеџина џлоча, џсле реконстџрукџије
(џрема: Peković, Četiri elafitske crkve)

Fig. 5a. Right parapet slab, after reconstruction
(after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

Оно се, према Порфирогениту, протезало од ушћа Неретве до зиџина Дубровника.²² Раносредњовековна историја Елафита није позната на основу постојећих извора. Константин Порфирогенит у свом делу *О уџрављању царстџвом*, главном извору за најстарији период српске историје од досељења на Балкан у VII веку, не наводи их као територију која је била у саставу неке од приморских области. Мљет, Елафитима суседно острво, према истом извору, средином X века налазио се под влашћу Паганије.²³ На основу тзв. „мљетских повеља“ из Дубровачког архива (1151), зна се да је Мљет после дошао под власт Захумља. У локрумској повељи дародавац кнез Деса, син великог рашког жупана Уроша, наводи се као кнез Захумља, а у другој, пулсанској, као кнез Дукље, Травуније и Захумља.²⁴ Не зна се када су Елафити дошли под власт Дубровника. Претпостављало се да су у раном средњем веку административно припадали Дубровнику,²⁵ тј. да су

²² ВИН II, Београд 1959, 34 (Б. Ферјанчић).

²³ *Ibid.*, 65 (Б. Ферјанчић).

²⁴ Шишић, *Летџоџис џоџа Дукљанина*, 192–193, 200–255; G. Čremošnik, *Isprave zahumskog kneza Dese*, АНД 3 (1954) 71–74; V. Foretić, *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. godine*, АНД 1 (1952) 63–72; J. Vrana, *Isprave zahumskih vladara iz XI i XII. st. o Babinu polju na otoku Mljetu*, НЗ 11 (1960) 155–166; М. Динић, *Повеље кнеза Десе о Мљеџу*, ПКЈИФ 1–2 (1962) 5–16; Ј. Кампуш, *Novi prilozi o lokrumskim falsifikatima i Desinoj darovnici pulsanskim benediktincima u Apuliji*, НЗ 15 (1962) 317–324; N. Klaić, *Mljetski falsifikati*, AV 10 (1967) 185–234.

²⁵ Јиречек такаву претпоставку заснива на чињници да је Дубровник – захваљујући потпори Византије, под чијом је по-

остали под влашћу Византије, или да су били под влашћу захумских кнезова²⁶ и дукљанских краљева²⁷, који су их предали Дубровнику.

Име краљице није се сачувало, ако је и било првобитно уклесано. Једина дукљанска краљица позната из оскудних извора је жена краља Бодина (1081–1101). Према апулијском хроничару Лупу Протоспатару, Бодин се 1081. године оженио ћерком Архирица, угледног грађанина и вође норманске странке у Барију.²⁸ По Дукљанину, ова властелинка из Барија звала се Јаквинта.²⁹ Фрањо Рачки и Константин Јиречек склапање брака датују у октобар 1080. године, будући да Луп годину започиње по византијском календару 1. септембра.³⁰ Сматрајући да догађаје из друге половине дотичне године смешта у наредну, С. Ђирковић венчање датује у април 1081. године, објашњавајући да се К. Јиречек служио неким старим издањем Лупа Протоспатара.³¹ У Летопису попа Дукљанина, најобимнијем, али и најнепоузданијем извору за тај период српске историје, наводи се да се краљ Михаило (1051–1081) после смрти прве жене оженио Гркињом, царевом рођаком.³² У византијским изворима нема помена о том браку. После смрти Стефана Војислава, његов син и наследник Михаило потписао је мир са Византијом и добио титулу протоспатара.³³ Побољшаним односима обја-

литичком влашћу био – имао знатну поморску снагу и утицај у јужном делу Јадрана. Cf. K. Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjeg vijeka*, Dubrovnik 1915, 22; V. Novak, *Reliquarium Elaphitense. Lopudski relikvijar*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 51 (1930–1934) 165; J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*, *Anali Dubrovnik 13–14* (1976) 43–47.

²⁶ И. Синдик, *Дубровник и околина*, Београд 1926, 11. Као један од аргумената у прилог претпоставци да су Шипан, највеће од елафитских острва, држали жупани, потом кнезови Захумља, Самуило Пухиера наводи име острва у службеним дубровачким документима. У њима се острво помиње као „*Јујана, Зујана и Сујана*“ са атрибутом *insula*, које преводи као *Жујане острво*, тј. *Жујаново острво*. Поменути аутор закључио је да острво, судећи према имену, није могло представљати стару баштину Дубровника. Да су га Дубровчани имали одраније, не би се тако звало. Оно је, по Пухиери, могло бити у власти захумских жупана, који су на њему могли имати и своје седиште, пошто се и у време Дубровачке републике на њему налазило седиште кнеза, тј. управитеља дубровачких острва, cf. С. Пухиера, *Средњовековне цркве на острву Шипану код Дубровника*, *Старинар* 5–6 (1954–1955) 240. Као један од аргумената у прилог изнесеној тези Пухиера наводи и чињеницу да се на елафитским острвима (Шипану, Колочепу и Лопуду) све до краја XIV века задржало словенско богослужење. О томе сведочи грађа из Дубровачког архива која потиче из 1392. и 1395. године [cf. А. Љеропили, *Slavensko bogoslužje u Dubrovniku*, *Rad JAZU* 220 (1919) 37, 47–48, бр. 21, 22].

²⁷ J. Engel, *Povijest Dubrovačke republike*, Dubrovnik 1923, 17.

²⁸ Anno 1081. Robertus Dux intravit Tricharim menfe Octobris & eodem menfe Archirizi perrexit ad Michaellem Regem Sclavorum deditque ejus filio ejus filiam in uxorem, cf. *Lupi Protospatae breve chronicon*, in: *Rerum italicarum scriptores*, ed. A. L. Muratorius, Mediolani 1724, 45. Anno 1081. Robertus Dux intravit Tricharim menfe Octobris & eodem menfe Archirizi perrexit ad Michaellem Regem Sclavorum deditque ejus filio ejus filiam in uxorem, cf. *Lupus Protospatarus*, in: *Monumenta germaniae historica* SS 5, Tomus VII, 1844, 60.

²⁹ Шишић, *Лейџоис Поја Дукљанина*, 360; С. Мијушковић, *Љејџоис џоја Дукљанина*, Београд 1988, 139.

³⁰ Јиречек, *op. cit.*, 138.

³¹ ИСН I, 192, п. 28.

³² Шишић, *Лейџоис Поја Дукљанина*, 357; Мијушковић, *op. cit.*, 138; Острогорски, *op. cit.*, 310.

³³ ВИН III, 162 (Ј. Ферлуга); ИСН I, 187 (С. Ђирковић); ИЦГ I, 391 (Ј. Ковачевић); Б. Ферјанчић, *Византија и јужни*

шњава се дужи мирни период са Византијом, од неких двадесет година, када се Дукља, тј. Михаило не помињу у византијским изворима.³⁴ Могуће је да је и брак са византијском принцезом био део тог споразума. Иако Константин Порфирогенит упозорава на то да не би требало да се византијске принцезе удају за странце, то је била на ромејском двору пракса која је служила склапању политичких савеза.³⁵

Забат архитравне греде са Колочепом и пре реконструкције олтарске преграде био је датовао у XI век. Љубо Караман је појаву људске фигуре у раносредњовековној архитектонској скулптури сматрао најавом романике, датујући забат у другу половину XI и почетак XII века.³⁶ Миљенку Јурковићу ће то бити главни ослонац у покушају периодизације, како се најчешће назива, прероманичке архитектонске скулптуре на источној обали Јадрана.³⁷ Јурковић је сматрао појаву људске фигуре последњом фазом прероманике и најавом романике, датујући је у крај XI века. Иво Петрићоли је забат са Колочепом датовао у крај XI века на основу сличности заступљених декоративних мотива са забатом из цркве Светог Теодора (Госпе од Звоника) у Сплиту.³⁸ Он се са сигурношћу датује у крај XI века захваљујући ктиторском натпису, у коме се као ктитор помиње сплитски приор Фурмин, познат из писаног извора из 1088–1089. године.³⁹ Један од главних аргумената за датовање олтарске преграде са Колочепом у крај XI века, у време владавине краља Бодина и краљице Јаквинте, представља мотив нагих дечијих фигура, тј. пута на левој парапетној плочи. Тај мотив представља најаву романике, док је фигура арханђела, највероватније Михаила, коме је црква посвећена, у потпуности у духу византијске уметности. Мотив пута, о чему ће бити речи даље у тексту, не јавља се у византијској уметности, док је карактеристичан за романичку архитектонску скулптуру јужне Италије од краја XI века, у време када она долази под власт Нормана.⁴⁰ Крајем XI века још увек нема назнака о формирању јединствене норманске краљевине у јужној Италији, већ је после смрти Роберта Гвискарда (1085) неколико локалних норманских вођа контролисало различите делове те области. Иако су са јужном Италијом пре 1071. године постојале политичке, а пре и

Словени, Београд 1966, 63; Јиречек, *op. cit.*, 135; *Историја народа Јујославије I*, 240 (И. Синдик); ВИН III, 162, п. 266 (Ј. Ферлуга).

³⁴ ИСН I, 187 (С. Ђирковић).

³⁵ J. Herrin, *Byzantium. The surprising life of a medieval empire*, London 2007, 189; Острогорски, *op. cit.*, 288–290.

³⁶ Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb 1930, 111.

³⁷ M. Jurković, *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*, SHP 15 (1986) 183–188; Jurković, *O nekim figurativnim prikazima*, 209–216.

³⁸ Petricoli, *Na tragu klesarske radionice*, 287–292.

³⁹ Сплитски приор Фурмин је 1088–1089. године учествовао на сабору који се састао у Сплиту како би се решио спор између опатице Ђиће и њеног нећака Већенега. Cf. Rački, *Documenta*, 147–148; J. Alačev, *Serie dei Reggitori di Spalato*, BASD 7 (1884) 138; G. Novak, *Povijest Splita I (od prehistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije: 1420. god.)*, Split 1957, 297; Ž. Rapanić, *Oltarna ograda splitskog priora Furmina*, PPUD 35 (1995) 327–344.

⁴⁰ Године 1071. освојен је Бари, 1076–1077. Салерно у Кампанији, а 1091. године Сицилија. Cf. G. S. Brown, *Norman conquest of Southern Italy and Sicily*, Jefferson 2003.

после црквене, трговачке и културне везе, мотив пута би се могао приписати избору и жељи киторке, тј. краљици Јаквинти, која је била Норманка. У том случају, *terminus post quem* за настанак олтарске преграда била би 1081. година, када се Јаквинта удала за Бодина.

Једину синтезу посвећену византијској скулптури објавио је Андре Грабар у два тома 1963. и 1976. године.⁴¹ Претходиле су јој и уследиле после ње бројне мање, али исто тако значајне студије о византијској скулптури,⁴² посвећене појединачним споменицима, регијама или одређеним корпусима архитектонске скулптуре. Међу њима има оних у којима је посебна пажња посвећена олтарским преградама као значајном архитектонском и декоративном елементу византијских цркава и цркава византијског културног круга, а које су имале важну улогу у литургији. Неке олтарске преграде су реконструисане, најчешће теоријски, док су се у Грчкој бројне преграде сачувале у црквама. То је омогућило да се прате промене и особености у њиховој структури. Велики број фрагмената олтарских преграда расут је по разним областима некадашњег Византијског царства, а значајни су за познавање заступљених мотива и композиција. Главни проблем представља њихово датовање. Истргнути из првобитног архитектонског контекста, датују се на основу стила и иконографије у период од IX до XII века, а у Малој Азији, у којој фрагменти олтарских преграда и друге архитектонске скулптуре често представљају једине остатке византијских цркава, од обнављања византијске власти на тој територији у X веку, па до XII века.⁴³ У периоду од IX до XII века византијска архитектонска скулптура показује одређене стилске и иконографске особености у односу на рановизантијски и позновизантијски период. Мањи број фрагмената олтарских преграда могуће је прецизно датовати захваљујући пратећим натписима.⁴⁴ Они су најчешће клесани у једном реду на горњој уској и равној траци архитравне греде, изнад рељефног украса.⁴⁵

Олтарска преграда представља један од најимпресивнијих делова рељефне декорације византијских цркава и цркава њеног културног круга, као и најзначајнији део каменог литургијског намештаја. Одвајала

је олтарски простор резервисан за свештенство од наоса, у коме су се налазили верници. Најстарији сачувани помен олтарских преграда потиче из IV века, из Еузебијевог (епископ Цезареје палестинске, око 260–340) панегирика о грађењу цркава, у коме се ништа не говори о њиховом изгледу.⁴⁶ У науци је прихваћено мишљење да су се најстарије олтарске преграде састојале од ниских (у висини бедара) парапетних плоча, постављених између стубова исте висине, по узору на преграде које су одвајале представнике Римског царства од окупљеног народа приликом јавних дешавања.⁴⁷ Таква ниска преграда види се на цариградском мермерном рељефу на бази египатског обелиска са представом цара Теодосија (379–395), његове породице и двора, док прима дарове од варварских народа и додељује венац победнику на хиподрому, који и данас стоји на месту византијског хиподрома.⁴⁸ У Цариграду и његовој околини пронађено је неколико ниских стубова који су држали парапетне плоче олтарских преграда, а који се чувају у Археолошком музеју.⁴⁹ На њиховим капителима приказани су, најчешће, световни призори (пасторални и ловачки), слично украсу профаних грађевина. На малом броју капитела јављају се фронталне фигуре раширених руку у ставу молитве. На основу стила и заступљених мотива, А. Грабар их је датовао у VI век.⁵⁰ Последњих неколико деценија бројне студије посвећене су изгледу олтарских преграда.⁵¹ Промене у конструкцији и структури доводиле су се у везу са литургијским обредом и, с њим у вези, променама у плану олтарског простора.⁵² Археолошки налази и писани извори из разних делова царства сведоче о томе да се већ у V веку јављају више олтарске преграде.⁵³ На ниске каме-

⁴⁶ Eusebius, *Historia ecclesiastica*, in: PG XX, ed. J.-P. Migne, Paris 1857, col. 9–908.

⁴⁷ V. n. 51.

⁴⁸ M. Cheremeteff, *The transformation of the Russian sanctuary barrier and the role of Theophanes the Greek*, in: *The millennium. Christianity and Russia (A. D. 988–1988)*, ed. A. Leong, Crestwood 1990, 107; Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, 25–28, pl. V, 1–2.

⁴⁹ Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, 76–80, pl. XXVI–XXXIII; N. Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, Catalogue revue et présenté par C. Metzger, A. Pralong, J.-P. Sodini, Paris 1990, cat. no. 278–297; Walter, *A new look*, 204.

⁵⁰ Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, 76; R. Cormack, *Byzantine art*, Oxford 2000, 15–16, fig. 8.

⁵¹ A. Grabar, *Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie*, ЗРВИ 7 (1961) 13–22; V. Lazareff, *Trois fragments d'épistyles peints et le templon byzantin*, ΔΧΑΕ 4 (1964–1965) 117–143; *Ikonostas*, in: RbK, ed. K. Wessel, M. Restle, Stuttgart 1973, 326–354 (M. Chatzidakis); idem, *L'évolution de l'icone aux 11e–13e siècles et la transformation du templon*, in: *Actes du XVe CIEB III. Art et archéologie. Byzance de 1071 à 1261*, Athènes 1976, 159–191; Г. Бабић, *О живописаном украсу олићарских њреџрага*, ЗЛУМС 11 (1975) 3–18; C. Walter, *The origin of the iconostasis*, EChR 3 (1971) 251–267; C. Mango, *On the history of templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople*, Zograf 10 (1979) 40–43; C. Walter, *Bulletin on the Deësis and the paraclesis*, REB 38 (1980) 261–263; Epstein, *op. cit.*, 1–28; C. Walter, *A new look at the Byzantine sanctuary barrier*, REB 51 (1993) 203–228.

⁵² Бабић, *op. cit.*, 4–6; T. F. Mathews, *The early churches of Constantinople. Architecture and liturgy*, University Park – London 1977, 105–180; J.-P. Sodini, *La sculpture médio-byzantine. Le marbre en ersatz et tel qu'en lui-même*, in: *Constantinople and its hinterland*, ed. C. Mango, G. Dagron, Aldershot 1995, 289–311.

⁵³ Најбројаћемо неке примере са Балкана: фрагменти олтарске преграде из ранохришћанске базилике у Суводолу,

⁴¹ A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe–Xe siècle)*, Paris 1963; idem, *Sculptures byzantines du Moyen Âge II. XIe–XIVe siècles*, Paris 1976.

⁴² S. Yildiz Ötügen, E. Parman, S. Doğan, *Stoneworks in architectural decoration*, in: „*The remnants*“ – 12th and 13th centuries Byzantine objects in Turkey, ed. A. Ödekan, Istanbul 2007, 3132; J.-P. Sodini, *La sculpture byzantine (VIIe–XIIe siècles). Acquis, problèmes et perspective*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 5–10.

⁴³ После византијског пораза код Манцикерта 1071. године и насељавања Турака Селџука, које је потом уследило, у Малој Азији замире византијска делатност у грађењу и украшавању цркава. Археолошки налази из цркве Светог Николе у Мири (Демре) у Ликији сведоче да је манастир био активан до краја XII века, cf. Y. Ötügen, *Neue Aspekte zur Datierung der mittelbyzantinischen Bauplastik in Kleinasien*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles*, 105–115.

⁴⁴ G. Pallis, *Inscriptions on middle Byzantine marble templon screens*, BZ 106/2 (2013) 761–810.

⁴⁵ *Ibid.*, 764.

не стубове који су држали парапетне плоче постављани су виши стубови или пиластри, на које се ослањала хоризонтална архитравна греда. Археолошки налази потврђују да је таква олтарска преграда постојала у цариградским црквама Светог Јована Студитског⁵⁴ (463), Светог Полиевкта⁵⁵ (524–527) и Свете Еуфимије (VI).⁵⁶ Захваљујући опису Павла Силенцијара из 563. године, зна се да је постојала и у цариградској цркви Свете Софије.⁵⁷ Сребрне стубове које помиње Павле Силенцијар поменуће и Михаило Солунски у опису Свете Софије из 1140. или 1150. године, а тај опис се, иначе, не разликује од описа Павла Силенцијара.⁵⁸ Рукопис у коме су описана чуда светог Артемија, који се датује у прву четвртину VII века, омогућио је Сирилу Мангу да реконструише олтарску преграду у крипти Светог Артемија.⁵⁹ Крипта се налазила испод главног олтара цркве посвећене светом Јовану Крститељу у цариградској четврти Оксија, недалеко од Великог базара у данашњем Истанбулу.⁶⁰ Наведене олтарске преграде из рановизантијског периода биле су троделне, одвојена стубовима или пиластрима. Централни део представљао је улаз у олтар. У доњем делу између стубова, којих је било најчешће четири, по два лево и десно од улаза, налазиле су се две правоугаоне парапетне плоче, а у горњем делу се на стубове ослањала равна хоризонтална греда. Исту троделну структуру са средишњим улазом у олтар, олтарске преграде задржале су и у средњовизантијском периоду. О томе сведоче реконструкције, најчешће теоријске, изведене

близу Битоља, која се датује у VI век [cf. Ф. Месеснел, *Ископавања у Мариовском Суводолу. Први извешаји о старохришћанској базилици*, Гласник СНД 11 (1932) 205–209, сл. 4–11; С. Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија, 5–6 и 11–12 век (Architectural decorative sculpture in Macedonia, V–VI & XI–XII c.)*, Скопје–Мелбурн 1997, Т III], иконостас из базилике у Беговом Дабу код Македонске Каменице (cf. С. Филипова, *op. cit.*, Т II), јужна базилика у заливу Алики на острву Тасосу [cf. J.-P. Sordini, K. Kolokostas, *Aliki, II. La basilique double*, ET 10 (1984) 26–51].

⁵⁴ Mathews, *op. cit.*, 25–27, pl. 15–16, fig. 9.

⁵⁵ *Ibid.*, 54, fig. 26, pl. 39. Цркву је подигла царица Евдокија у првој половини V века. Почетком VI века је дограђена. Пронађени фрагменти натписа омогућили су датовање цркве између 512. и 527. године [С. Mango, I. Ševčenko, *Remains of the church of St. Polyeuktos at Constantinople*, DOP 15 (1961) 243–247]. За датовање v. Mathews, *op. cit.*, 52.

⁵⁶ Световна дворана из V века претворена је у цркву у VI веку. У прилог датовања у VI век сведочи рељефни украс сачуваних фрагмената олтарске преграде. *Terminus ante quem* је 615. или 626. година, када су, за време цара Ираклија, мошти светитељке пренесене из Халкедона пред опасношћу од Парсијанаца, cf. R. Naumann, H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966, 23–24, pls. 8c, 9a, 11b–c; Mathews, *op. cit.*, 62–63, 65–66, fig. 31–32, pl. 49–50, 52.

⁵⁷ С. Mango, *The art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and documents*, Englewood Cliffs 1972, 87–88. На основу темељне анализе рукописа Стефан Хидис је понудио реконструкцију олтарске преграде, која је прихваћена у науци [cf. S. Hydīs, *The chancel barrier, solea and ambo of Hagia Sophia*, ArtB 29 (1947) 1–25]. Реконструкцијом структуре олтарске преграде, али не њеним иконографским програмом, бавио се и Томас Метјуз, на основу нових археолошких налаза. Cf. Mathews, *op. cit.*, 96–98; K. Kreidl-Papadopoulos, *Bemerkungen zum justinianischen Templon der Sophienkirche in Konstantinopel*, JÖBG 17 (1968) 279–289.

⁵⁸ С. Mango, J. Parker, *A twelfth-century description of St. Sophia*, DOP 14 (1960) 233–245. Од олтарске преграде помиње само сребрне стубове, cf. *ibid.*, 244.

⁵⁹ Mango, *On the history of templon*, 43.

⁶⁰ *Ibid.*, 40.

на основу пронађених фрагмената и трагова у црквама. Захваљујући реконструкцијама, у последњих неколико деценија бројне детаљне студије посвећене су појединим олтарским преградама. То је омогућило да се анализирају њихове сличност и особености у структури и украсу. Најстарија олтарска преграда из средњовизантијског периода која је на основу сачуваних фрагмената теоријски реконструисана јесте преграда у цркви Успења Богородичиног у Скрипу у Бетији у централној Грчкој (873–874).⁶¹ На Светој Гори су реконструисане мермерне олтарске преграде три велике и најстарије манастирске цркве у Ватопеду,⁶² Ивируну,⁶³ Лаври⁶⁴ и цркви у Протату.⁶⁵ Утврђено је да потичу из времена градње цркава, са краја X века.⁶⁶ Значајне су јер су послужиле као узор за преграде у другим светогорским монашким заједницама.⁶⁷ По општој замисли сличне су им олтарске преграде из манастирског комплекса Хосиос Луке у Фокиди у централној Грчкој (Богородичина црква, из X столећа,⁶⁸

⁶¹ А. Н. S. Megaw, *Skiprou screen*, ABSA 61 (1966) 1–32. На источном зиду цркве сачувала су се четири натписа. На натпису посвећеном апостолу Павлу наведена је и година 6382. од постанка света, те се тако зна да је црква завршена 873–874. године. О натпису, са старијом литературом, v. O. Prieto-Domingues, *On the founder of the Scriprou church. Literary trends in the milieu of Photius*, GRBS 53 (2013) 166–167.

⁶² Θ. Παζαράς, *Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, ΔΧΑΕ 18 (1995) 15–32; Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου στο Άγιον Όρος*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles*, 249–261.

⁶³ Θ. Παζαράς, *Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Ιβήρων*, in: *Άγιον Όρος, Φύση-Λατρεία-Τέχνη. Πρακτικά συνεδρίων εις το πλαίσιον των παραλλήλων εκδηλώσεων της εκθέσεως «Θησαυροί του Αγίου Όρους» 2*, ed. Σ. Ντάφης, Ε. Ν. Τσιγαρίδας, Ι. Μ. Φουντούλης, Θεσσαλονίκη 2001, 165–77.

⁶⁴ Grabar, *Sculptures byzantines*, 68–69, pl. XXXIX, a–b, XL, a; Σ. Βογιατζής, *Σκέψεις και εικασίες γύρω από φιάλη της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος*, in: *Εικοστο ενατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2009, 26–27.

⁶⁵ Grabar, *Sculptures byzantines*, 68.

⁶⁶ N. Melvani, *The Byzantine sanctuary barriers of Mount Athos. Templon and iconostasis*, in: *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κερίσογλου*, ed. Π. Πετρίδης, Β. Φωσκόλου, Αθήνα 2015, 316–318. У три наведене манастирске цркве била је могућа теоретска реконструкција олтарских преграда, будући да су њихови саставни делови били уграђени као сполије у потоња здања у склопу манастирских комплекса или скривени иза дрвених иконостаса из позновизантијског периода. Једино је у Протату педесетих година XX века А. Орландос уклонио позновизантијски дрвени иконостас и рестаурисао пробитну мермерну олтарску преграду [cf. А. К. Орλάνδου, *Το μαρμάρινο τέμπλο του Προτάτου των Καρυών*, ΕΕΒΣ 23 (1953) 83–91, εκ. 1–5. *Treasures of Mount Athos*, Thessaloniki 1997, 236–237, cat. no. 6.1 (Th. Pazaras)]. О светогорским олтарским преградама v. L. Bréhier, *Anciennes clôtures de cheur antérieures aux iconostases dans les monastères de l'Athos*, in: *Atti del V Congresso internazionale di Studi Bizantini*, Roma 1940, 48–56; Melvani, *op. cit.*, 305–335.

⁶⁷ О скулптури која потиче са мермерних олтарских преграда гробне капеле манастира Велике Лавре, католикона манастира Амалфићана, који више не постоји, и католикона манастира Христа Спаса близу Кареје, који, такође, више не постоји, а које се на основу стила и заступљених мотива датују у крај X и почетак XI века, v. Π. Ανδρουδης, *Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles*, 263–283.

⁶⁸ Сачували су се само профилисани стилобат и архитравна греда (cf. Grabar, *Sculptures byzantines*, 56–60, pl. XX, a–c). Захваљујући бројним фрагментима, Ласкарина Бурас је предложила реконструкцију целе олтарске преграде. Турци су уништили олтарску преграду за време грчког устанка за независност 1823. го-

и католикон манастира, са почетка XI века⁶⁹), из католикона манастира Дафни близу Атине⁷⁰ и из цркве Светих апостола⁷¹ (крај X и почетак XI века) на атинској агори. Једна од ретких у целости сачуваних олтарских преграда из средњовизантијског периода, из Богородичине цркве (Панагија Епископи) на Санторинију, према исправљеном рачунању, на основу сада изгубљеног натписа, не потиче са краја XI века, из времена владавине цара Алексија I Комнина (1081), већ из времена Алексија II Комнина (1181).⁷² Олтарске преграде цариградских цркава нису се сачувале. Међу фрагментима архитектонске скулптуре пронађеним у цркви манастира Константина Липса (907), који се чувају у Археолошком музеју, налазе се и фрагменти парапетних плоча са мотивом пауна.⁷³ Андре Грабар сматра да су припадали олтарској прегради, али нису довољни ни за њену делимичну реконструкцију.⁷⁴ На основу ширине олтарског простора (3,63 m), могло се само закључити да је преграда морала бити троделна, а сваки од три дела морао је бити око један метар ширине.⁷⁵ Олтарска преграда јужне цркве Пантократоровог манастира теоријски је реконструисана, али она, највероватније, не потиче из средњовизантијског периода (1118–1134), већ из времена обнове цркве после латинске окупације Цариграда (после 1261).⁷⁶ Њен изглед сведочи о томе да се основна структура олтарских преграда на крају XIII и почетку XIV века није суштински променила у односу на рановизантијски и средњовизантијски период. У Македонији су реконструисане олтарске преграде из цркве Свете Софије у Охриду (XI)⁷⁷ и манастирске цркве Богородице

дине. Реконструисана је 1863. године деловима првобитне олтарске преграде. Парапетне плоче, које су биле најоштећеније, замењене су сполјама или су поново клесане. Cf. A. Μπουρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 81–82; C. Vanderheyde, *The carved decoration of middle and late Byzantine temples*, MSABK 5 (2007) 87, fig. 14.

⁶⁹ Сачували су се стубови и архитравна греда. Cf. Grabar, *Sculptures byzantines*, 56–60, pl. XXIV, a–b, XXV, a–c.

⁷⁰ Преграда је теоријски реконструисана, cf. A. K. Орλάνδου, *Νεώτερα ευρήματα εις τήν Μονήν Δαφνίου*, ABME 8 (1955–1956) 82–83, εκ. 16; Grabar, *Sculptures byzantines*, 64, Epstein, *op. cit.*, 14.

⁷¹ За време обнове цркве, од фрагмената пронађених у околини обновљена је и олтарска преграда. За разлику од већине олтарских преграда које су постављене између стубова олтарског простора, у цркви Светих апостола, будући да се ради о грађевини централног плана (тетраконхосу), олтарска преграда је постављена између источног пара стубова. Структура олтарске преграде остала је иста. Cf. A. Frantz, *The church of the Holy Apostles*, Princeton 1971, 14–16, fig. 7, pl. 11 a–f, 26 (за датовање цркве v. *ibid.*, 24–26); Epstein, *op. cit.*, 12, pl. III A.

⁷² A. K. Орλάνδου, *Η Πισκοπή της Σαντορίνης (Παναγία της Γωνίας)*, ABME 7 (1951) 194–198, εκ. 10–12; Walter, *A new look*, 209, fig. 2; C. Barsanti, S. Pedone, *Una nota sulla scultura ad incrostazione e il templon della Panaghia Episcopi di Santorini*, TM 15 (2005) 407–425, fig. 6–11.

⁷³ T. Macridy, *The Monastery of Lips and the burials of the Palaeologi*, DOP 18 (1964) 264, fig. 41; Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, 106–107, pl. LIII; C. Mango, M. C. J. W. Hawkins, *Additional finds at Fenari Isa Camii, Istanbul*, DOP 22 (1968) 179, fig. 13–14.

⁷⁴ Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, 106–107, pl. LIII.

⁷⁵ C. Mango, E. J. W. Hawkins, *Additional notes on the Monastery of Lips*, DOP 18 (1964) 305.

⁷⁶ A. H. S. Megaw, *Notes on recent work of the Byzantine institute in Istanbul*, DOP 17 (1963) 344–346, fig. E; Epstein, *op. cit.*, 2–5, fig. 1.

⁷⁷ Уз одређене резерве, теоретски је реконструсан доњи део олтарске преграде захваљујући фрагментима похрањеним

Милостиве (1080) у селу Вељуса код Струмице.⁷⁸ Две ретке олтарске преграде из Мале Азије, највероватније из епископске цркве града Севасте у провинцији Фригија Пакаганија⁷⁹ и источне базилике у Ксантосу у Ликији,⁸⁰ које су се могле бар делимично реконструисати, датују се у другу половину X или прву половину XI века. Реконструкцију основне структуре њихових олтарских преграда омогућили су делови основе, тј. стилобата који су се сачували *in situ*.

Наведене олтарске преграде из средњовизантијског периода троделне су структуре са равним архитравним гредама, које носе четири, најчешће осмоуглаоне стуба.⁸¹ Изузетак представљају архитравне греде олтарских преграда из цркава планинске области Мани на јужном Пелопонезу, које, иначе, показују бројне регионалне особености. На њима је од XII века архитравна греда изнад улаза у олтар лучно засведена.⁸² Олтарска преграда са Колочеча представља редуковану верзију византијских олтарских преграда сходно скромним димензијама цркве у којој се првобитно налазила. Олтарске преграде скромних димензија обично су се састојале од најмање два стуба, две парапетне плоче и архитравне греде.⁸³ Регионалну

у апсиди протезиса и онима који су у време турске власти били уграђени у под и спољне зидове цркве (cf. Epstein, *op. cit.*, 13–14, fig. 3; Филипова, *op. cit.*, Т СХIV). Међу фрагментима архитектонске скулптуре који се чувају у апсиди протезиса Свете Софије налази се фрагмент за који је Иванка Николајевић-Стојковић, на основу стила и структуре, закључила да је првобитно био део олтарске преграде [cf. И. Николајевић-Стојковић, *Прилој ироучавању византијске скулптуре од 11–12 века из Македоније и Србије*, ЗРВИ 4 (1956) 175]. Снежана Филипова је, на основу декоративног мотива који се састоји од низа аркада, карактеристичног за украс архитравних греда, посебно у XI веку, закључила да се ради о архитравној греди олтарске преграде. Иако је похрањен у Светој Софији, не зна се где је пронађен и одакле потиче [cf. Филипова, *op. cit.*, Т СХXIV 4; S. Filipova, *A fragment of middle Byzantine epistyle decorated with carved arcades*, MH 3 (1998) 83–93, 1a, b; Grabar, *Sculptures byzantines*, 71–72, pl. XLI, a–d, XLII, a–c].

⁷⁸ Откривена је иза дрвеног иконостаса, који је потом уклоњен. На основу натписа који се некада налазио изнад западног улаза у цркву, Петар Миљковић-Пепек датовао је цркву и преграду у 1080. годину. Сачувала се у целости архитравна греда и два спољна стуба. Cf. П. Миљковић-Пепек, *Олићарна њреграда манастира Богородице Милостиве у селу Вељуса*, ЗРВИ 6 (1960) 137–145; Филипова, *op. cit.*, 41–42, 108, Т LXXV, LXXVI 1–4.

⁷⁹ Незих Фирлати, који је руководио археолошким истраживањима, датовао је цркву и олтарску преграду у X век, у време обнове византијске власти на тој територији (cf. N. Firatli, *Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie. Rapport préliminaire*, CA 19 (1969) 161–166, fig. 14–30; Grabar, *Sculptures byzantines*, 41–42, cat. no. 11, pl. IV–IX). Клаудија Барсанти повезала је епископа Евтихија из ктиторског натписа са истоименим цариградским патријархом Евтихијем, који је столовао у периоду од 1019–1025. године, претпостављајући да је тада могао обновити ранохришћанску базилику у Севастии [cf. C. Barsanti, *Scultura anatolica di epoca mediobizantina*, Milion. Studi e ricerche d'arte bizantina 1 (1988) 292]. Пронађена је готово цела архитравна греда, два стуба која су држала парапетне плоче, два фрагмента парапетних плоча и три фрагмента круништа парапетних плоча. Претпоставља се да је црква била део комплекса који је припадао епископији Севасте (cf. Firatli, *Découverte d'une église byzantine*, 151, fig. 2).

⁸⁰ Понађена су три фрагмента архитравне греде. Cf. J. P. Sordini, *Une iconostase byzantine à Xanthos*, in: *Actes du Colloque sur la Lycie antique*, Paris 1980, 121–148, fig. 3.

⁸¹ Vanderheyde, *The carved decoration*, 78

⁸² *Ibid.*, 90–91, fig. 22.

⁸³ H. Buchwald, *Chancel barrier lintels decorated with carved arcades*, JÖB 45 (1995) 242.

особеност олтарских преграда са територије данашње Далмације представља уска архитравна греда, која се изнад улаза у олтар наставља у полукружни лук и троугаони забат изнад лука.⁸⁴

На византијски иконографски образац арханђела на забату архитравне греде олтарске преграде са Колочепа указао је још Миховил Абрамић.⁸⁵ Иако хитон и химатион представљају уобичајени иконографски образац анђела у византијској уметности,⁸⁶ арханђели су се још од VI века приказивали у царској одећи, туници и огртачу (хламиди) везаном, најчешће, на десном рамену, док су њихови атрибути, које су држали у рукама, били сфера и скиптар.⁸⁷ Тако су приказани арханђели Михаило и Гаврило на тријумфалном луку у цркви Сан Аполинаре ин Класе у Равени (549),⁸⁸ арханђели уз Богородицу на мозаику из, највероватније, VI века у капели саграђеној у амфитеатру Драча⁸⁹ и у коптској уметности из времена пре иконоклазма, у Бавиту, Сагари и Нубиту.⁹⁰ У средњовизантијском периоду, међу сачуваним споменицима, хламида представља ређе заступљен иконографски образац арханђела. Тада су се најчешће приказивали у лоросу, такође царској одећи, док су њихови атрибути остали исти. Најстарији сачувани арханђели приказани у хламиди су арханђели Михаило и Гаврило у олтару Свете Софије у Цариграду (867),⁹¹ док је средином XI века арханђеоло Михаило приказан у апсиди Ђаконикона у цркви Неа Мони на Хиосу (1049–1055).⁹²

Појаву људске фигуре на забату архитравне греде олтарске преграде са Колочепа Љ. Караман довео је у везу са новим тенденцијама у западноевропској уметности, сматрајући је најавом романике.⁹³ Такав закључак најчешће је прихваћен у науци,⁹⁴ иако њен

стил, иконографија и техника указују на византијске утицаје. На византијским олтарским преградама, пре свега на архитравним гредама, људска фигура се јавља још од рановизантијског периода. У средњовизантијском периоду ређе је заступљена у односу на геометријске и биљне мотиве, уобичајене у византијској декорацији, са којима се, најчешће, заједно јавља. То се објашњава чињеницом да је људска фигура технички захтевнија за израду.⁹⁵ Већ у рановизантијском периоду на архитравним гредама приказиване су значајне личности небеске хијерархије, Христос, Богородица, арханђели, апостоли, јеванђелисти, као и светитељи којима је црква била посвећена. Током археолошких истраживања спроведених у рушевинама цркве Светог Полиевкта у Цариграду пронађено је десет плитких рељефа мањих димензија (око 37×35 cm) са фронталним попрсјима Христа, Богородице са дететом и седам апостола, који се чувају у Археолошком музеју.⁹⁶ Не зна се где су се првобитно налазили у цркви. Полирана стражња страна рељефа, дрвени клип на доњој страни, који је служио за ујлебљење, и чињеница да су лагани иду у прилог мишљењу да су се првобитно налазили на архитравној греди и да представљају једине сачуване примере фигуралних представа са архитравне греде из рановизантијског периода.⁹⁷ Обијена лица свих фигура навела су истраживаче на закључак да су намерно оштећена за време иконоклазма, који се сматра за *terminus ante quem*. На основу сумарног стила, датују се у VII век.⁹⁸ У прилог мишљењу да су се рељефи из Светог Полиевкта првобитно налазили на архитравној греди иде и реконструкција олтарске преграде Свете Софије у Цариграду заснована на поменутом опису Павла Силенцијара.⁹⁹ На предњој страни архитравне греде у низу медаљона били су приказани Христос, окружен анђелима, пророцима, апостолима и Богородицом.¹⁰⁰ Као један од аргумената да су се рељефи из Светог Полиевкта првобитно налазили на архитравној греди наводи се и филолошка анализа дела текста Бединог рукописа *Животии ойаџиа*, написаног између 716. и 735. године.¹⁰¹ У њему су описани вредни предмети које је свети Бенедикт, као оснивач манастира Верма-

⁸⁴ Karaman, *Iz kolijevke*, 110; idem, *O porijeklu pregradnih zabata starohrvatskih crkava*, Peristil 3 (1960) 97–103. На подручју Далмације сачувало се више од седамдесет забата, читавих, оштећених или у фрагментима (cf. Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987, 178–187). Једина која се сачувала *in situ* је олтарска преграда, тј. архитравна греда из цркве Светог Мартина у Сплиту (cf. Karaman, *Iz kolijevke*, sl. 42; Rapanić, *Predromaničko doba*, 175).

⁸⁵ Abramić, *op. cit.*, 327–328.

⁸⁶ M. Alpatov, *Sur l'icographie des anges dans l'art de Byzance et de l'ancienne Russie*, Zograf 11 (1980) 5–15; H. Maguire, *The icons of their bodies. Saints and their images in Byzantium*, Princeton 1996, 67–72, 82–85, 151–159; G. Peers, *Subtle bodies. Representing angels in Byzantium*, Berkley – Los Angeles – London 2001, 13–60.

⁸⁷ M. Parani, *Reconstructing the reality of images. Byzantine material culture and religious iconography (11th–15th centuries)*, Leiden–Boston 2003, 12–17, 31–33.

⁸⁸ J. Lowden, *Early Christian and Byzantine art*, London – New York 2003, fig. 83.

⁸⁹ На основу стилске сличности са мозаицима из Светог Димитрија у Солуну, датују се у VI век. Верује се да су настали после земљотреса из 522. године, када је део амфитеатра претворен у капелу. Cf. R. Cormack, *Writing in gold. Byzantine society and its icons*, New York 1985, 84–85, fig. 24.

⁹⁰ C. Jolivet-Lévy, *Note sur la représentation des archanges en costume impérial dans l'icographie byzantine*, CA 46 (1998) 127, n. 6.

⁹¹ Parani, *op. cit.*, 45, pl. 49.

⁹² *Ibid.*, 45–46, pl. 58.

⁹³ Karaman, *Iz kolijevke*, 110–113.

⁹⁴ Petricoli, *Na tragu klesarske radionice*, 287–292; Jurković, *O nekim figuralnim prikazima*, 209–215; A. Piteša, *Predromanički kameni namještaj iz crkve sv. Petra Starog na Lučcu u Splitu*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 100 (2007) 122.

⁹⁵ Vanderheyde, *The carved decoration*, 81.

⁹⁶ R. M. Harrison, N. Firatli, *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Second and third preliminary reports*, DOP 20 (1966) 222–238, посебно 235, figs. 33–38; R. M. Harrison, N. Firatli, J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Fifth preliminary report, with a contribution on a seventh century pottery group*, DOP 22 (1968) 195–216, посебно 199, figs. 10–12; Firatli, *La sculpture byzantine*, 208–211, cat. no. 485–492.

⁹⁷ *Ikonostas*, col. 330 (H. Chatzidakis); L. Nees, *The iconographic program of decorated chancel barriers in the pre-Iconoclastic period*, ZK 46/1 (1983) 18; Sodini, *La sculpture médio-byzantine*, 292–293.

⁹⁸ R. M. Harrison, N. Firatli, *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Second and third preliminary reports*, 235.

⁹⁹ Mango, *The art of the Byzantine empire*, 87. Хидис је, анализирајући текст, извео реконструкцију олтарске преграде. Cf. Hydīs, *op. cit.*, 1–25.

¹⁰⁰ Хидис је, на основу текста, закључио да се ради о кружним пре него о овалним медаљонима, што је углавном прихваћено у науци. На основу филолошке анализе, такво гледиште одбацио је Јоханес Кодер у додатку уз чланак Каролине Крајдл-Пападопулос (cf. K. Kreidl-Papadopoulos, *op. cit.*, 289). О тумачењу описа архитравне греде v. C. Walter, *Further notes on the Deësis*, REB 28 (1970) 176–178.

¹⁰¹ Nees, *op. cit.*, 20–21.

ут у Нортамбрији, 678. године поклонио цркви Светог Петра. Међу њима су описане слике Богородице и апостола, које су различито читане и тумачене. На основу филолошке анализе текста, независно од расправа о иконографском програму ранохришћанских олтарских преграда, закључено је да је свети Бенедикт из Рима донео низ одвојених дрвених панела са представама Богородице и дванаест апостола, који су били постављени један поред другог на архитравну греду олтарске преграде.¹⁰² Према Манговој реконструкцији архитравне греде олтарске преграде у крипти Светог Артемија, у централном делу, изнад улаза у олтар, у троугаоном забату било је приказано Христово попрсје, а бочно у два медаљона попрсја двојице светитеља којима је била посвећена црква и крипта – светог Јована Крститеља и светог Артемија.¹⁰³

На фрагменту архитравне греде из музеја у Теби у Беотији, у централној Грчкој, једној од најстаријих делимично сачуваних архитравних греда са људским фигурама из средњовизантијског периода (IX–X), у низу медаљона приказана су попрсја Христа, Богородице и тројице апостола, слично програму архитравних греда из рановизантијског периода.¹⁰⁴ У музеју на Хиосу налази се фрагмент мермерне греде са попрсјем светог Исидора у кружном медаљону. Претпостављало се да је првобитно припадао архитравној греди олтарске преграде из цркве Светог Исидора.¹⁰⁵ Жан-Пјер Содини је, на основу закривљене површине греде, закључио да није могла припадати архитравној греди олтарске преграде.¹⁰⁶ Медаљони са попрсјима светитеља клесани су и на другим деловима олтарских преграда, као свети Стефан и Теодор на капителима стубова који су држали парапетне плоче на олтарској прегради из Севастиије у Фригији¹⁰⁷ или на другим архитектонским елементима. Највећи број, најчешће фрагментарних, архитравних греда са људским фигурама сачувао се у Малој Азији. Међу њима, посебно у провинцији Фригији, најзаступљенија је композиција Деизиса, у скраћеној или проширеној верзији.¹⁰⁸ На фрагменту архитравне греде из музеја у Афијон Карахисару, који се на основу натписа датује у 938. годину, сачувана су само попрсја апостола (Филипа и Луке) и светитеља (Макарија и Пантелејмона), тако да није могуће рећи којој су композицији припадали.¹⁰⁹ У лапидаријуму истог музеја налази се фрагмент архитравне греде са скраћеном композицијом Деизиса, Христом, Богоро-

дицом и светим Јованом Крститељем.¹¹⁰ Содини претпоставља да је и на фрагменту архитравне греде из музеја у Афиону, који је пронађен у Шухуту, античкој Синади, центру старе провинције Фригије Салутарис, била приказана композиција Деизиса.¹¹¹ Свети Јован, арханђео Гаврило и грифон, приказани у медаљонима између биљних и геометријских мотива, окренути су налево. Због тога је Содини закључио да гледају у централну фигуру Христа као део композиције Деизиса. Проширена композиција Деизиса приказана је на архитравној греди олтарске преграде из Севастиије у Фригији. Она се готово у целости сачувала – осамнаест попрсја у кружним медаљонима од првобитног двадесет и једног.¹¹² У центру су приказани Христос, Богородица и свети Јован Крститељ, окружени четворицом арханђела, апостолима и јеванђелистима, које предводе свети Петар и Павле. На левом крају архитравне греде приказан је свети Евтихије, као светитељ који је био од посебног значаја за ктитора цркве, епископа Евтихија, будући његов имењак. На осталим архитравним гредама из Фригије, у Сусузу¹¹³ и Диоклеји (Хочалар),¹¹⁴ приказана је скраћена верзија Деизиса,¹¹⁵ технички слабије изведена у односу на ону из Севастиије. У Метрополису (Тартала) сачувала се само полуфигура светог Томе у медаљону.¹¹⁶ На фрагменту архитравне греде изложеном на агори у Измиру, а који потиче из Фригије, приказана је скраћена верзија Деизиса.¹¹⁷ Фригијском скулптору Содини приписује и Деизис на архитравној греди олтарске преграде из Ксантоса у Ликији, јер су медаљони са фигурама и остали заступљени мотиви веома слични оном из Сусуза.¹¹⁸

¹¹⁰ Buckler, Calder, Guthrie, *Monumenta Asiae Minoris antiqua* IV, cat. no. 48, pl. 18; Grabar, *Sculptures byzantines*, 44–45, pl. XI, b.

¹¹¹ Gonçer, *op. cit.*, 211–212, f. 76; Sodini, *La sculpture médio-byzantine*, 299, 302, fig. 6.

¹¹² Олтарска преграда из Севастиије представља изузетак и по техници којом је изведена. Комади бојеног стакла били су уметнути у издубљени мермер, што на први поглед оставља утисак византијске технике емаља или западног витража. Cf. Firatli, *Découverte d'une église byzantine*, 161–166, fig. 14–30; Grabar, *Sculptures byzantines*, 41–42, cat. no. 11, pl. Va.

¹¹³ Sodini, *Une iconostase byzantine à Xanthos*, 132, pl. XXXVII, a, b, e.

¹¹⁴ На фрагментарној архитравној греди у медаљонима су се сачували представа светог Јована и део лица Христовог, cf. W. H. Buckler, W. M. Calder, *Monumenta Asiae Minoris antiqua*. VI. *Monuments and documents from Phrygia and Caria*, Manchester 1939, 112, cat. no. 359, pl. 62; Sodini, *Une iconostase byzantine à Xanthos*, 132; Barsanti, *Scultura anatolica di epoca mediobizantina*, 282.

¹¹⁵ Sodini, *Une iconostase byzantine à Xanthos*, 132, pl. XXXVII, a, b, e.

¹¹⁶ Buckler, Calder, Guthrie, *Monumenta Asiae Minoris antiqua* IV, 44, cat. no. 135, pl. 33; Sodini, *Une iconostase byzantine à Xanthos*, 132; Barsanti, *Scultura anatolica di epoca mediobizantina*, 282; Sodini, *La sculpture médio-byzantine*, 295.

¹¹⁷ Приказан је устоличени Христос у кружном медаљону, а испод њега, лево и десно од медаљона, у правоугаоним оквирима Богородица и свети Јован [cf. A. K. Орландов, *Христијаника љупта του Μουσείου Συμύνης*, АВМЕ 3 (1937) 144, еп. 17–18; Sodini, *Une iconostase byzantine à Xanthos*, 132; Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. XV, c]. Незих Фиратли наводи да је фрагмент донела грчка војска током рата 1919–1922. године из области Ушак (Фригија), али се не зна одакле тачно. Cf. Firatli, *Découverte d'une église byzantine*, 165, n. 10.

¹¹⁸ Sodini, *Une iconostase byzantine à Xanthos*, 124–125, pl. XXXII, a–d, XXXIII, a, c.

¹⁰² P. Meyvaert, *Bede and the church paintings at Wearmouth-Jarrow*, Anglo-Saxon England 8 (1979) 63–77.

¹⁰³ Mango, *On the history of templon*, 43.

¹⁰⁴ A. K. Орландов, *Глупта του Μουσείου Θηβών*, Αρχειον των Βυζαντινων Μνημειων της Ελλάδος 5 (1939–1940) 126–127, еп. 7 (даље у раду: Αρχειον των Βυζαντινων Μνημειων της Ελλάδος = АВМЕ); *L'art byzantin, art européen*, Athènes 1964, 136–137, cat. no. 17.

¹⁰⁵ A. K. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios II*, Athènes 1930, pl. 7; *L'art byzantin, art européen*, 141, cat. no. 26.

¹⁰⁶ Sodini, *La sculpture médio-byzantine*, 298.

¹⁰⁷ Firatli, *Découverte d'une église byzantine*, 161, fig. 21, 22; Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. IX, a–b.

¹⁰⁸ Sodini, *La sculpture médio-byzantine*, 294–295.

¹⁰⁹ W. H. Buckler, W. M. Calder, W. K. C. Guthrie, *Monumenta Asiae Minoris antiqua* IV. *Monuments and documents from eastern Asia and western Galatia*, Manchester 1933, 13, cat. no. 40, pl. 17; S. Gonçer, *Aflyon ili tarihi I*, Izmir 1971, 211; Grabar, *Sculptures byzantines*, 44.

Сл. 6. Забaт из Сплита, устоличени Христос кога подржавају два анђела, Музеј хрватских археолошких споменика, Сплит (фото: Зоран Алајбеџ)

Fig. 6. Gable from Split, enthroned Christ upheld by two angels, Museum of Croatian Archaeological Monuments, Split (photo: Zoran Alajbeg)

Људске фигуре на наведеним рељефима изведене су плошно. Њихове форме су сумарно назначене техником урезивања, карактеристичном за емаљ, иако су рађене у мермеру. Содини зато сматра да је мермер послужио као замена за емаљ.¹¹⁹ Ретки сачувани фрагмент архитравне греде из средњовизантијског периода са људским фигурама изведеним у плитком рељефу је поменута архитравна греда из музеја у Афиону са поспрјима светог Јована Крститеља и арханђела Гаврила, технички прецизно изведеним.¹²⁰

На источној обали Јадрана, у данашњој Далмацији, људски лик се, такође, јавља на малом броју сачуваних архитравних греда. Њихова техника и иконографија указују на византијске узор. На забату који је био уграђен у спољни зид гробља Сустијепан код Сплита, а сада се чува у Музеју хрватских археолошких споменика у Сплиту, у плитком рељефу приказан је устоличени Христос, кога подржавају два анђела у хитону и химатиону (сл. 6).¹²¹ Композиција је тумачена као Христос у слави (*Maiestas Domini*), али она подразумева симболе четворице јеванђелиста дијагонално постављених око централне фигуре Христа.¹²² Композиција из Сплита подсећа на Вазнесење Христово, где се четири анђела у хитону и химатиону

¹¹⁹ Sodini, *La sculpture médio-byzantine*, 298.

¹²⁰ Gonçer, *op. cit.*, 211–212, f. 76, 299, 302, fig. 6.

¹²¹ Верује се да се забат првобитно налазио на олтарској прегради у цркви Светог Стефана под боровима, познатој из писаних извора. Cf. Lj. Karaman, *Živa starina. Pedeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara*, Zagreb 1943, 84–85; Abramić, *op. cit.*, 326, T. 49, 1; Prijatelj, *op. cit.*, 72–73, sl. 6; Максимовић, *op. cit.*, 166–167.

¹²² О иконографији те композиције в. F. van der Meer, *Maiestas Domini. Théophanies de l'Apocalypse dans l'art chrétien. Étude sur les origines d'une iconographie spéciale du Christ*, Roma–Paris 1938; H. L. Kessler, *The illustrated Bibles from Tours*, Princeton 1977, 5, 36–41; Y. Christe, *The Apocalypse in monumental art of the eleventh through thirteenth century*, in: *The Apocalypse in the Middle Ages*, ed. R. K. Emmermson, B. McGinn, Ithaca–London 1993, 234–258.

Сл. 7. Забaт, Богородица Оранта, Музеј хрватских археолошких споменика, Сплит (фото: Зоран Алајбеџ)

Fig. 7. Gable, Virgin Orans, Museum of Croatian Archaeological Monuments, Split (photo: Zoran Alajbeg)

приказују како носе Христа у мандорли.¹²³ Због специфичног простора троугаоног забата, који се сужава нагоре, није било могуће приказати још два анђела. Забат са плошном и фронталном полуфигуром Богородице Оранте (сл. 7), из села Бискупије код Книна, сада смештен у Музеју хрватских археолошких споменика у Сплиту, изведен је техником урезивања.¹²⁴

Мотив клесаних аркада, који се јавља на предњој страни архитравне греде и на парапетној плочи олтарске преграде са Колочепе, познат је на целој територији царства, од Мале Азије на истоку до јужне Италије на западу.¹²⁵ Најзаступљенији је у југозападним областима Мале Азије,¹²⁶ на егејским острвима и у јужним

¹²³ О иконографији једне од најстаријих композиција Вазнесења Христовог, оне у Рабулином јеванђељу из 586. године (Фиренца, Лауренцијана, Cod. Plut. I, 560), в. M. Salmi, C. Cecchelli, I. Furlani, *Evangelarii Syriaci, vulgo Rabbulae*, in: *Bibliotheca Medicea-Laurentiana* (Plut. I, 56), Oltun 1959, 71–72.

¹²⁴ F. Radić, *Tegurij starohrvatske biskupske crkve sv. Marije u Biskupiji kod Knina sa plohorezanim Gospinim poprsjem*, SHP 1 (1894) 7–9; Abramić, *op. cit.*, 326, sl. 103; Karaman, *Iz kolijevke*, 113, sl. 117; idem, *Živa starina*, 76–77; Prijatelj, *op. cit.*, 76–77, sl. 13; Максимовић, *op. cit.*, 167–168; N. Jakšić, *Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina*, PPU 21/1 (1980) 100, sl. 4. О византијској иконографији Богородице в. S. Der Nersessian, *Two images of the Virgin in the Dumbarton Oaks collection*, DOP 14 (1960) 69–86; A. Paribeni, *I rilievi in marmo rappresentanti la Vergine e altri personaggi religiosi. Considerazioni sulla cronologia e sul loro ruolo nella liturgia*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles*, 561–575.

¹²⁵ Sodini, *La sculpture byzantine (VIIe–XIIe siècles)*, 11–12.

¹²⁶ О мотиву аркада који се јављају на фрагментима архитектонске скулптуре, пре свега олтарских преграда, са територије античке и византијске покрајине Лиције у Малој Азији и сличним мотивима на ширем подручју Медитерана в. S. Alpaslan-Doğan, *La sculpture en Lycie et à Antalya. Sa place dans l'évolution de l'art byzantin*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles*, 127–128, fig. 9, 10, 11. О мотиву аркада на фрагментима олтарских преграда из локалног Археолошког музеја у граду Јалвачу (покрајина

деловима Грчке: Атици, Беотији, Еубеји, на Пелопонезу (посебно у Мистри и у планинској области Мани на југу Пелопонеза). Јавља се, али ређе, у северним деловима Грчке, Македонији¹²⁷ и јужној Италији.¹²⁸ Мотив је карактеристичан за архитравне греде,¹²⁹ али се јавља и на парапетним плочама.¹³⁰ Најстарији сигурно датовани пример потиче са архитравне греде у капели Светог Павла у цркви Успења Богородичиног у Скрипу (873–874).¹³¹ Клесане аркаде уобичајене су у X и XI веку, док се од XII века ређе јављају.¹³² Аркаде на архитравним гредама често изгледом опонашају праве архитектонске аркаде. Приказане су у високом рељефу са различитим облицима лукова, понекад удвојеним и често профилисаним, јасно дефинисаним стубовима са капителима и постолјима. Због тога их Ханс Бухвалд тумачи независно од оних на другим архитектонским елементима и приписује им симболично значење капија Небеског Јерусалима, како су описане у Откровењу, сматрајући их синонимима за град и небо.¹³³ Познати су и примери поједностављених аркада приказаних у плитком рељефу, без капитела и постолја, попут оних са Колочепе. Чешћи су у Малој Азији, али се јављају и на Родосу, у Мистри, Монемвасији, Транију¹³⁴ и Венецији.¹³⁵ У наведеним примерима често је архиволта равна хоризонтална греда. Мотив клесаних аркада често се јавља заједно са бројним другим мотивима (крстовима, розетама, зоморфним, антропоморфним и геометријским мотивима) приказаним испод аркада у низу који твори непрекинут фриз. Међу мотивима најзаступљенијим испод таквих аркада били су разни облици палмета.¹³⁶ Често су испод фриза аркада изведене идентичне палмете, као што је то на левој парапетној плочи са Колочепе. Такав мотив познат је као „анадолијски“ или „малоазијски“, будући да се често јавља у Малој Азији.¹³⁷ На Колочепу је приказана класична палмета, док су за Малу Азију и

егејска острва¹³⁸ карактеристичне палмете које еличе на поједностављено и стилизовано дрвеће или разлисталу грану.¹³⁹ Бухвалд их зато тумачи као дрво живота, како су описане у књизи Откровења (Отк 22, 2).¹⁴⁰ Неке примере фриза аркада са идентичним палметама могуће је датовати захваљујући сачуваним натписима. Други потичу из цркава које се датују или их је могуће датовати у X и XI век. То је случај са архитравном гредом из цркве манастира Ватопеда на Светој Гори и из протезиса цркве у Протату, које потичу из времена градње цркава – са краја X века.¹⁴¹ У католикону манастира Светог Луке у Фокиди са почетка XI века јављају се два типа палмета, која се наизменично смењују.¹⁴² У цркви Богородице Милостиве у селу Вељуса у Македонији (1080) испод фриза аркада приказане су идентичне, стилизоване и необично велике палмете у облику лепезе, без цветне чашице.¹⁴³ Највећа и најхомогенија група архитравних греда са мотивом фриза плитких аркада и идентичних палмета изведених испод аркада сачувала се у планинској области Мани на југу Пелопонеза.¹⁴⁴ Те архитравне греде састоје се од полукружног лука, стуба без постолја, који се шири, сугеришући капителе, и идентичних палмета. За поменуту област карактеристично је да се на једној архитравној греди јављају само истоветне палмете, без алтернације.¹⁴⁵ Гредe са Манија датују се у крај XI века захваљујући сачуваним натписима у цркви Светог Теодора у Вамваки из 1075. године¹⁴⁶ и Богородичиној цркви у Франгулији из 1079. године.¹⁴⁷ Сличности у стилу и детаљима аркада указују на то да су и други слични примери настали отприлике у исто време,¹⁴⁸ а могуће је и то да их је извела иста радионица.¹⁴⁹

Испарта у централном делу западне Анадолије), расутих по граду и уграђених у градске бедеме, који потичу из цркава византијског града Антиохије Писидијске, v. A. Bilban Yalçın, *Le sculpture medievale byzantine de Yalvaç*, in: *La sculpture byzantine, VIe–XIIe siècles*, 146–146, fig. 16. О мотиву аркада, углавном на фрагментима архитравних греда из Археолошког музеја у Кутаџи, који потичу са локалитета античког и византијског града Аезанија (Аизаноји) у провинцији Фригија Пакатанија и сличним примерима из других делова Анадолије са каталошким описом, v. P. Niewöhner, *Mittelbyzantinische Tempelanlagen aus Anatolien. Die Sammlung des Archäologischen Museums Kütahya und ihr Kontext*, IM 58 (2008) 285–345.

¹²⁷ За примере из Македоније v. p. 77.

¹²⁸ О географској распрострањености мотива аркада v. Buchwald, *op. cit.*, 235–236.

¹²⁹ О мотиву аркада које се јављају на предњој страни архитравних греда са каталошким пописом аутору познатих примера на целој територији царства v. *ibid.*, 233–276.

¹³⁰ За примере из Мале Азије v. Sodini, *Une iconostase byzantine à Xanthos*, 136, pl. XXXVIII.

¹³¹ Megaw, *Skripou screen*, 6, pl. 1, h. 5; Buchwald, *op. cit.*, 236, 251, 272.

¹³² L. Bouras, *Architectural sculptures of the twelfth and the early thirteenth centuries in Greece*, ΔΧΑΕ 9 (1977–1979) 71.

¹³³ Buchwald, *op. cit.*, 237–241.

¹³⁴ За фрагмент архитравне греде који је уграђен као надвратник северне крипте катедрале у Транију cf. Sodini, *Une iconostase byzantine à Xanthos*, 142, pl. XXXVIII d.

¹³⁵ Buchwald, *op. cit.*, 249.

¹³⁶ *Ibid.*, 240.

¹³⁷ Alpaslan-Doğan, *op. cit.*, 128, fig. 10; Bilban Yalçın, *op. cit.*, 144, fig. 16; Z. Mercangoez, *Réflexions sur le décor sculpté byzantin d'Anatolie occidentale*, in: *La sculpture byzantine, VIe–XIIe siècles*, fig.

18; Niewöhner, *op. cit.*, 301–302; Vanderheyde, *The carved decoration*, 83; Melvani, *op. cit.*, 311.

¹³⁸ Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, pl. 7; Buchwald, *op. cit.*, 264.

¹³⁹ Buchwald, *op. cit.*, 253.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 240.

¹⁴¹ Th. Pazaras, *Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, ΔΧΑΕ 18 (1995) pl. 5.

¹⁴² Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. XXV, a–b; Buchwald, *op. cit.*, 249, 265.

¹⁴³ Миљковић-Пепек, *op. cit.*, 140, сл. 1–2.

¹⁴⁴ Buchwald, *op. cit.*, 252.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 252.

¹⁴⁶ A. H. S. Megaw, *Byzantine architecture in Mani*, ABSA 33 (1932–1933) 139–145, pl. 19 b; N. B. Δρανδράκης, *Νικήτας Μαρμαράς (1075)*, Δωδώνη 1 (1972) 21, πίν. I α, II α.

¹⁴⁷ На основу уклесаног натписа фрагмент у Франгулији датује се у 4. септембар 1079. године. У натпису се помиње и клесар Ђорђе. Cf. A. Philippidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, TM 9 (1985) 299–395; Buchwald, *op. cit.*, 236, 269.

¹⁴⁸ Свети Теодор у Вамваки (Δρανδράκης, *Νικήτας Μαρμαράς*, 24–30, πίν. I α, II α, 4 α–β, V α–β), црква Успења Богородичиног у Панкеји (Δρανδράκης, *Νικήτας Μαρμαράς*, 36, πίν. 16 β; Buchwald, *op. cit.*, 269), црква Светог Теодора Тирона и Стратилата у Кафиони (Δρανδράκης, *Νικήτας Μαρμαράς*, 32–34, πίν. 12 α–β; Buchwald, *op. cit.*, 266), црква Светог Ђорђе близу Врикија, (Δρανδράκης, *Νικήτας Μαρμαράς*, 30–32, πίν. 9 β; Buchwald, *op. cit.*, 271), црква Свете Тројице близу Врикија (Δρανδράκης, *Νικήτας Μαρμαράς*, 34, πίν. 14 α; Buchwald, *op. cit.*, 271), црква Свете Тројице близу Лангаде [N. B. Δρανδράκης, *Άγνωστα γλυπτά της Μάνης αποδιδόμενα στο μαρμαρά Νικήτα ή στο εργαστήρι του*, ΔΧΑΕ 8 (1975–1976) 19–28, πίν. 12 β; Buchwald, *op. cit.*, 266].

¹⁴⁹ У натписима у црквама Свете Тројице, Свете Теодоре у Вамваки и Свете Теодоре у Капсиони помиње се зидар Никита, а у Богородичиној цркви у Франгулији зидар Ђорђе. Cf. Δρανδράκης, *Νικήτας Μαρμαράς*, 21–44; idem, *Άγνωστα γλυπτά της*

Мотив клесаних аркада изведених у високом рељефу јавља се на бројним римским касноантичким и ранохришћанским саркофазима пронађеним широм Римског царства.¹⁵⁰ Изведен је на саркофагу од карарског мермера, који је као спотија употребљен за израду забата архитравне греде олтарске преграде са Колочепа.¹⁵¹ Омогућио је заједно са фигуралним мотивом приказаним испод аркаде да се саркофаг датује у III век (око 270).¹⁵² На стражњој страни забата, у обрнутом смеру од предње стране, испод аркаде исклесане су две фигуре у тогама, седећа и стојећа, којима недостају главе (сл. 3). Аркада и фигуре изведене су у високом рељефу и натуралистички у стилу касноантичке уметности, а мермер је полиран. Арханђео на предњој страни забата приказан је у плитком рељефу, стилизоване косе и драперије, готово са техничким ефектом средњовизантијских рељефа изведених у слоновачи.

Уз фрагменте античког саркофага од кога је исклесана олтарска преграда са Колочепа, на острву су пронађени фрагменти још три мермерна античка саркофага.¹⁵³ Ненад Цамби одбацује могућност да су донесени са неког другог места, иако не налази прихватљиво објашњење за појаву фрагмената толиког броја саркофага на малом острву. Употреба спотија представља широко распрострањену праксу у средњем веку не само у Византији већ и на целој територији Медитерана.¹⁵⁴ Архитектонске спотије биле су цењене, посебно када су се могле употребити у новим грађевинама. Њима се трговало, биле су део ратног плена, залог у зајмовима, део мираза или поклон.¹⁵⁵ Зна се да су спотије транспортоване бродовима како би се поново користиле.¹⁵⁶ Најчешће је

Mávης, 19–28; C. Vanderheyde, *Deux exemples de sculpteurs locaux et itinérants en Grèce au XIe siècle*, *Topoi* 8/2 (1998) 767–769; S. Kalopissi-Verti, *Epigraphic evidence in middle-Byzantine churches at the Mani. Patronage and art production*, in: *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη* I, ed. M. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Αθήνα 2003, 339–354.

¹⁵⁰ M. Lawrence, *Columnar sarcophagi in the Latin West. Ateliers, chronology, style*, *ArtB* 14/2 (1932) 103–185; eadem, *Season sarcophagi of architectural type*, *AJA* 63/3 (1958) 273–295; J. Huskinson, *Reading identity on Roman strigilated sarcophagi*, *Res. Anthropology and aesthetics* 61/62, *Sarchopagi* (2012) 80–97; J. Elsnor, *Decorative imperatives between concealment and display. The form of sarcophagi*, *Res. Anthropology and Aesthetics* 61–62, *Sarchopagi* (2012) 178–195.

¹⁵¹ Peković, *op. cit.*, sl. 100.

¹⁵² N. Cambi, *Ulomci antičkih sarkofaga s Koločepa*, in: *Oltarna ograda s Koločepa*, 7–8; I. Babić, *Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske*, *SHP* 33 (2006) 107–108, sl. 5.

¹⁵³ N. Cambi, *Fragments antičkih sarkofaga na otoku Koločepu*, in: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ed. Ž. Rapanić, Zagreb 1988, 129–137; idem, *Ulomci antičkih sarkofaga*, 4–8.

¹⁵⁴ G. Goodwin, *The reuse of marble in eastern Mediterranean in medieval times*, *JRAS* 109/1 (1977) 17–30; J.-P. Sodini, *Marble and stoneworking in Byzantium. Seventh-fifteenth centuries*, in: *The economic history of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century*, ed. A. E. Laiou, Washington 2002, 129–146; Babić, *op. cit.*, 91–125.

¹⁵⁵ Ch. Bouras, *Master craftsmen, craftsmen, and building activities in Byzantium*, in: *The economic history of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century II*, ed. A. E. Laiou, Washington 2002, 552–553.

¹⁵⁶ Античке спотије делимично су коришћене за изградњу цркве манастира Константина Липса у Цариграду. Највероватније потичу из Кизика у Малој Азији, што значи да су биле допремљене са знатне удаљености. Cf. Mango, *Additional finds*, 182.

коришћен доступан и расположив материјал кога је било у изобиљу у великим градовима.¹⁵⁷ О томе сведоче бројне спотије у цариградским црквама и на јединој реконструисаној олтарској прегради у јужној цркви Пантократоровог манастира,¹⁵⁸ као и на олтарским преградама поменутих светогорских цркава.¹⁵⁹ Познати су примери где је клесана необрађена полеђина ранохришћанских спотија, те су тако биле обрађене са обе стране.¹⁶⁰ На полеђини су заступљени рановизантијски мотиви и композиције (V), а на предњој страни геометријске композиције од међусобно испреплетених ромбова и кругова, типичне за средњовизантијски период (IX–XII).¹⁶¹

Дводимензионалне и симетричне композиције изведене у плитком рељефу које се састоје од апстрактних геометријских мотива, употпуњене биљним и зооморфним мотивима, који украшавају целу задату површину без празног простора, карактеристичне су за средњовизантијски период до XII века на целој територији царства.¹⁶² Најчешће се јављају на парапетним плочама или доњој страни архитравних греда, када су оне широке, попут оне у Севастији (Серчиклер) у Малој Азији. Геометријски мотиви и композиције у којима се јављају толико су бројни и разнолики да их је

¹⁵⁷ Сва архитектонска скулптура у куполној базилици Доњег града у Амориону (Хисаркој) у Малој Азији, која се датује у другу половину IX или прву половину X века, изведена је од ранохришћанских спотија, што потичу из рановизантијске базилике која је срушена 838. године (cf. E. A. Ivison, *Middle Byzantine sculptors at work. Evidence from the Lower City Church at Amorium*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles*, 491). О датовању цркве из византијског периода v. *ibid.*, 489–491. О датовању ранохришћанске базилике v. O. Karagiorgou, *An early Byzantine stonemason and his workshop. New evidence from Amorium*, in: *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεϊσόουλου*, ed. Π. Πετρίδης, Β. Φωσκόλου, Αθήνα 2015, 177–199.

¹⁵⁸ Парапетне плоче из цркве Светог Полиевкта, из ранохришћанског периода, као спотије постављене су на олтарску преграду у јужној цркви Пантократоровог манастира. Cf. R. M. Harrison, N. Firatli, *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Fourth preliminary report*, *DOP* 21 (1967) 276, fig. 12; R. M. Harrison, *A Constantinopolitan capital in Barcelona*, *DOP* 22 (1973) 299.

¹⁵⁹ Melvani, *op. cit.*, 307–308, 309.

¹⁶⁰ Ivison, *op. cit.*, 491, fig. 2a–b.

¹⁶¹ У Археолошком музеју у Истанбулу има неколико примера спотија архитектонске скулптуре обрађених са обе стране [cf. Firatli. *La sculpture byzantine*, cat. no. 302, 336; Sodini, *La sculpture byzantine (VIIe–XIIe siècles)*, 14–15, fig. 10]. Двострана је и парапетна плоча која је била представљена на изложби у Минхену 1998–1999. године [cf. Sodini, *La sculpture byzantine (VIIe–XIIe siècles)*, 15, fig. 10]. У збирци Дамбартон Оукса у Вашингтону налази се панел на којем је на једној страни оштећен рељеф из VI века, а на другој Богородица из XI века [cf. C. D. Sheppard, *Byzantine carved marble slabs*, *ArtB* 51/1 (1969) 68].

¹⁶² Vanderheyde, *The carved decoration*, 79, fig. 4, 5; Alpaslan-Doğan, *op. cit.*, 128–129; Bilban Yalçın, *op. cit.*, 141, fig. 3, 4, 143; Melvani, *op. cit.*, 315; S. Alpaslan, *Architectural sculpture in Constantinople and the influence of the capital in Anatolia*, in: *Byzantine Constantinople. Monuments, topography and everyday life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden–Boston–Köln 2001, 197–198, fig. 14–16. О значају геометрије у раду византијских клесара v. В. Кораћ, *Белешка о начину рада византијских клесара у XI веку*, *Зограф* 7 (1977) 11–16. Ништа се не зна о професионалној обуци скулптора у Византији. Није се сачувао ниједан клесарски приручник, а помена о таквим приручницима нема ни у писаним изворима. Сматра се да је њихово познавање геометрије и основа аритметике било засновано на пракси и искуству, а не на теоријском знању, cf. Bouras, *Master craftsmen*, 546–547.

тешко класификовати.¹⁶³ Нема идентичних композиција, чак су и сличне веома ретке. Десној парапетној плочи са Колочепа по заступљеним геометријским и биљним мотивима слична је парапетна плоча из цркве Светог Михаила у Бањолама крај Водњана, сада у лапидаријуму самостана Светог Фрање у Пули¹⁶⁴ (X век), парапетна плоча из катедрале у Аквилеји¹⁶⁵ и парапетна плоча из гробљанске цркве у Божави на Дугом отоку.¹⁶⁶ На плочи из Пуле заступљени су мотиви ромбова и квадрата, док су слободне површине испуњене расцветалим љиљанима. На плочи из капеле Светог Петра катедрале у Аквилеји заступљени су кругови и квадрат, док су преостале површине испуњене веома стилизованим расцветалим љиљанима и листовима бршљана.¹⁶⁷ Плоча са Дугог отока је иконографски најсличнија оној са Колочепа, једино се на њој не јавља цвет љиљана. Управо та разноликост представља једну од одлика средњовизантијске скулптуре.¹⁶⁸ Намеће се закључак да су клесари тежили варијацијама не само од поруцбине до поруцбине већ и у оквиру једне олтарске преграде и њених саставних делова.¹⁶⁹ То показују две различите композиције на парапетним плочама са олтарске преграде на Колочепу и две парапетне плоче, највероватније, олтарске преграде из цркве Светог Михаила у Стону (сада у цркви Госпе од Лужина), такође, задужбини дукљанских краљева.¹⁷⁰ Тешко је идентификовати различите радове исте групе скулптора, јер су клесари имали велику слободу у избору мотива.¹⁷¹ Неки мотиви и композиције били су карактеристични за одређене области, тако да постоје регионалне особености.¹⁷² Мотив удвојених аркада и „кука“, који је изведен на два рубна поља забата са Колочепа, јавља се на још три забата из Сплита [забат из цркве Светог Теодора (Госпе од Звоника), два забата из цркве Светог Петра Старог,¹⁷³ сада у Археолошком музеју у Сплиту (сл. 8) и Музеју хрватских археолошких споменика] и на два забата из Трогира [забат из цркве Свете Барбаре (некада Светог Мартина) узидан у цркву Светог Николе на Чиову

Сл. 8. Забати, црква Светиої Петра Стараої на Лучцу у Сплиту, Археолошки музеј, Сплит (фото: Археолошки музеј, Сплит)

Fig. 8. Gable, Church of St. Peter the Old in Lučac, Split, Archaeological Museum, Split (photo: Archaeological Museum, Split)

и забат узидан у цркву Госпе од Здравља на трогирском гробљу].¹⁷⁴ Симболични мотив крста, често заступљен у византијској скулптури још од рановизантијског периода, јавља се на сва три сплитска забата и на забату из цркве Свете Барбаре у Трогиру, али са различитим пропратним симетрично постављеним мотивима (розетама, птицама и цвећем). Мотив симетрично постављених птица испод кракова крста, који се јавља на забату из цркве Светог Петра Старог, сада у Музеју хрватских археолошких споменика, и забату из Свете Барбаре у Трогиру, познат је још од рановизантијског периода и најчешће је извођен на јонским импост капителима.¹⁷⁵

На источној обали Јадрана, од Вена на северу до Колочепа на југу, познато је неколико парапетних плоча са геометријским композицијама од уписаних кругова и дијагоналних равних трака међусобно испреплетених у карактеристичне елипсоидне чворове.¹⁷⁶ Датују се у период од IX до X века. У слободним површинама између геометријских орнамената

¹⁶³ Vanderheyde, *The carved decoration*, 83.

¹⁶⁴ М. Vicelja, *Utjecaj bizantskog faktora u formiranju kompozicijskih shema na spomenicima ranosrednjovjekovne plastike u Istri*, ЗРВИ 29–30 (1991) 26, сл. 1, 2; М. Vicelja, *Južnoistarska grupa spomenika ranosrednjovjekovne skulpture*, RIPU 16 (1992) 15–16, сл. 7.

¹⁶⁵ C. Gaberscek, *Scultura in Friuli. L'Alto Medioevo, dai Longobardi ai Carolingi. Mostra fotografica organizzata dall' Archivio Artistico del Friuli*, San Vito al Tagliamento 1977, 78–79; Vicelja, *Utjecaj bizantskog*, 26; idem, *Južnoistarska grupa*, 15.

¹⁶⁶ I. Petricioli, *Novi nalaz preromaničke skulpture na Dugom otoku*, SHP 5 (1956) 179–180, сл. 1; I. Josipović, *Radionica plutejâ zadarske katedrale*, AA 4 (2014) T II, 4.

¹⁶⁷ Gaberscek, *op. cit.*, 78, cat. no. 23.

¹⁶⁸ Bilban Yalçın, *op. cit.*, 148; Mercangoez, *op. cit.*, 81.

¹⁶⁹ Buchwald, *op. cit.*, 254.

¹⁷⁰ Lj. Karaman, *Crkvice sv. Mihajla kod Stona*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 15 (1928) 90, сл. 4–5.

¹⁷¹ Vanderheyde, *The carved decoration*, 93.

¹⁷² Buchwald, *op. cit.*, 253; Vanderheyde, *The carved decoration*, 93–94.

¹⁷³ Прероманичка црква Светог Петра Старог у Лучцу налазила се изван источних зидина Диоклецијанове палате. Подигнута је, највероватније, у XI веку. Због скромних димензија срушена је крајем XIX века и на њеном месту је подигнута нова црква, која је срушена у бомбардовању Сплита 1944. године. Cf. Piteša, *Predromanički kameni namještaj*, 110–112.

¹⁷⁴ Petricioli, *Na tragu klesarske radionice*, 287–292; idem, *Razmišljanja o ulomcima s Koločepa*, 19–22, сл. 13–16; Piteša, *Predromanički kameni namještaj*, 105–124, посебно 114–115; idem, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici*, 74–77, kat. br. 37, сл. 2.

¹⁷⁵ A. K. Орландов, *Христаника глупта του Μουσείου Σμύρνης*, АВМЕ 3 (1937) 129, еп. 1; Mercangoez, *op. cit.*, 85–86, fig. 15.

¹⁷⁶ A. Duplančić, *Arhivsko-bibliografski podaci o nekim splitskim spomenicima iz Arheološkog muzeja*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 100 (2007) 180–182, сл. 6–8; Piteša, *Predromanički kameni namještaj*, 84–85; I. Josipović, A. Magaš Mesić, *Predromanički plutej iz Kali na otoku Ugljanu*, RIPU 37 (2013) 25–28, сл. 4.

Сл. 9. Парапетна плоча, Археолошки музеј Истрије, Пула
(фото: Археолошки музеј Истрије, Пула)

Fig. 9. Parapet slab, Archaeological Museum of Istria, Pula (photo: Archaeological Museum of Istria, Pula)

најчешће су приказане симетричне фигуре птица које кљуцају грозд или су пак представљени расцветали љиљани. Први од поменутих мотива среће се на парапетној плочи из портика скупштине града Конкордија Сађитарија у Венету,¹⁷⁷ затим на парапетној плочи за коју се претпоставља да потиче из пулске катедрале,¹⁷⁸ сада у Археолошком музеју Истре у Пули (сл. 9), на плочи из цркве Светог Пелегринана на отоку Угљану¹⁷⁹ и на фрагменту доњег левог угла парапетне плоче из цркве Светог Шиме у Задру.¹⁸⁰ Други мотив може се видети на парапетној плочи из Марчане код Пуле (сл. 10),¹⁸¹ сада у Археолошком музеју Истре у Пули и на плочи из Музеја хрватских археолошких споменика у Сплиту.¹⁸² На парапетној плочи из вестибила Диоклецијанове палате у Сплиту (сл. 11),¹⁸³ сада у Музеју хрватских археолошких споменика, у слободним површинама између геометријских мотива изведене су розете. Фрагмент доњег десног угла парапетне плоче из цркве Свете Маргарите близу Кирмењака код Пореча¹⁸⁴ и три фрагмента из цркве Свете Тројице у Сплиту¹⁸⁵ недовољни су за комплетну реконструкцију, али

¹⁷⁷ Gaberscek, *op. cit.*, 92, cat. no. 30; Rapanić, *Predromaničko doba*, t. XV, 1; Josipović, Magaš Mesić, *op. cit.*, 25, sl. 4a.

¹⁷⁸ Vicelja, *Utjecaj bizantskog faktora*, 25–26, sl. 3; Vicelja, *Južnoistarska grupa*, 14, sl. 4; Josipović, Magaš Mesić, *op. cit.*, 25, sl. 4b.

¹⁷⁹ Josipović, Magaš Mesić, *op. cit.*, 23–36, sl. 3.

¹⁸⁰ N. Jakšić, E. Hilje, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Kiparstvo I (od IV. do XVI. stoljeća)*, Zadar 2008, 108–109, kat. br. 26; I. Josipović, A. Magaš Mesić, *op. cit.*, 25, sl. 4e.

¹⁸¹ Karaman, *Iz kolijevke*, sl. 87; Vicelja, *Utjecaj bizantskog faktora*, 26; Josipović, Magaš Mesić, *op. cit.*, 25, sl. 4c.

¹⁸² Karaman, *Iz kolijevke*, sl. 88; Josipović, Magaš Mesić, *op. cit.*, 25, sl. 4d.

¹⁸³ Rapanić, *Predromaničko doba*, n. 14, t. XIII 1; Josipović, Magaš Mesić, *op. cit.*, 25, sl. 4g.

¹⁸⁴ A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre. Područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća*, Zagreb–Pazin 1982, 102–103, t. XLII, sl. 54c; Josipović, Magaš Mesić, *op. cit.*, 25, sl. 4f.

¹⁸⁵ Већи фрагмент чува се у Археолошком музеју, а два мања у Музеју хрватских археолошких споменика у Сплиту. Cf. Duplančić, *op. cit.*, 180–182, sl. 6–8; A. Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu*, Split 2012, 84–85, kat. br. 40; Josipović, Magaš Mesić, *op. cit.*, 25, sl. 4h.

Сл. 10. Парапетна плоча, Археолошки музеј Истрије, Пула
(фото: Археолошки музеј Истрије, Пула)

Fig. 10. Parapet slab, Archaeological Museum of Istria, Pula
(photo: Archaeological Museum of Istria, Pula)

је јасно да се ради о геометријској композицији од уписаних кругова и равних дијагоналних трака.

На два уска стуба (сл. 12–13) који држе парапетне плоче олтарске преграде са Колочепа изведен је мотив преплета,¹⁸⁶ који је, у различитим варијантама, заједно са мотивом плетенице, био веома заступљен у свим периодима Византијског царства.¹⁸⁷ Преплет сличан оном са Колочепа приказан је на парапетној плочи из катедрале у Граду, а датује се у прву половину IX века¹⁸⁸ и на пиластру раносредњовековне олтарске преграде (сл. 14) који је као сполија био уграђен у четврти спрат романичког звоника Светог Дујма у Сплиту, првобитно чуван у Археолошком музеју, а сада у Музеју хрватских археолошких споменика у Сплиту.¹⁸⁹

Зооморфни мотиви били су веома заступљени на олтарским преградама средњовизантијског периода, посебно у централној Грчкој и на Пелопонезу у односу на остале делове царства.¹⁹⁰ Јављају се, најчешће, на архитравним гредама и парапетним плочама. Најстарији сачувани примери су на архитравној греди и парапетним плочама у цркви Успења Богородичиног у Скрипу.¹⁹¹ Дијалог који је патријарх Никифор водио са иконокластима (817–828) о сврси приказивања животиња на завесама и олтарским преградама, сведочи о томе да су зооморфни мотиви

¹⁸⁶ Peković, *op. cit.*, 91–96, sl. 101d, 101e.

¹⁸⁷ Alpaslan, *op. cit.*, 197, fig. 15.

¹⁸⁸ Gaberscek, *op. cit.*, 88, cat. no. 28.

¹⁸⁹ Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici*, 9–10, sl. 1.

¹⁹⁰ Још је Виктор Лазарев скренуо пажњу на појаву обиља представа птица, лавова и грифона на византијским олтарским преградама после иконоклазма. Cf. Lazareff, *Trois fragments*, 124; Buchwald, *op. cit.*, 252; Vanderheyde, *The carved decoration*, 94.

¹⁹¹ Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, pl. XL, 1–3, XLI, 2–6.

ви, птице, животиње и друга бића и пре IX века били приказивани на олтарским преградама.¹⁹² Грифон је једно од чешће заступљених зооморфних мотива на средњовизантијским олтарским преградама. Сматра се да потиче са Блиског истока, одакле је доспео у античку грчку, римску и потом византијску уметност.¹⁹³ Приказивао се појединачно,¹⁹⁴ у пару¹⁹⁵ или у борби са другим животињама.¹⁹⁶

Насупрот грифону на левој парапетној плочи са Колочепа приказане су две четвороножне животиње, једна за другом. Заједно са фигурама пута тумачене су као приказ из лова. Приказане су плошно и дводимензионално, док је код грифона перје стилизовано. Овакве стилизоване представе животиња уобичајене су у средњовизантијском периоду.¹⁹⁷ Посебна пажња посвећивала се клесању перја птица и крзна животиња, изведеним орнаментално и стилизовано.¹⁹⁸ Није познато које су значење имали зооморфни мотиви. Према патријарху Никифору са почетка IX века, њихова је улога била декоративна.¹⁹⁹ С обзиром на поставку зооморфних мотива на крајевима архитравних греда или на парапетним плочама, сматра се да су

Сл. 11. Парапетна плоча, Музеј хрватских археолошких споменика, Сплит (фото: Зоран Алајбеј)

Fig. 11. Parapet slab, Museum of Croatian Archaeological Monuments, Split (photo: Zoran Alajbeg)

¹⁹² Nicephorus, *Antihreticus* III, 45 (PG 100, 464–465); A. Grabar, „L'esthétisme“ d'un théologien humaniste byzantin du IXe siècle, in: idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge I*, Paris 1968, 63–69; Megaw, *The Skripou Screen*, 26; Бабић, *op. cit.*, 8; Walter, *A new look*, 204, 207, n. 18.

¹⁹³ A. M. Bisi, *Il grifone. Storia di un motivo iconografico nell'antico oriente Mediterraneo*, Roma 1965; L. Bouras, *The griffin through the ages*, Athens 1983.

¹⁹⁴ Појединачни грифон се јавља на већ поменутој архитравној греди из музеја у Афиону, пронађеној у Шухуту (cf. Gonçer, *op. cit.*, 211–212, f. 76; Sodini, *La sculpture médio-byzantine*, 299, 302, fig. 6) и на фрагменту греде из Богородичине цркве из села Дренова код Кавадараца у Македонији, сада у Археолошком музеју у Софији. Светлана Пејић је архитектонску скулптуру цркве у Дренову датовала у крај XI века [cf. С. Пејић, *Архитектонска илустрација Богородичине цркве у Дренову*, *Старинар* 36 (1985) 161–171]. Судећи на основу његовог облика, он је могао бити део архитравне греде олтарске преграде или надвратника. Грабар је сматрао да се ради о делу довратника, али без образложења (cf. Grabar, *Sculptures byzantines*, 117, pl. LXXXVI, a–b). Иванка Николајевић-Стојковић била је уверена у то да је реч о фрагменту камене олтарске преграде (cf. И. Николајевић-Стојковић, *op. cit.*, 165–168, сл. 4). Снежана Филипова узима у обзир обе могућности (cf. Филипова, *op. cit.*, 112, Т ХCVIII 2). На основу чињенице да су доња и задња страна фрагмента полиране, док је горња остала груба, Светлана Пејић је закључила да се највероватније ради о надвратнику главног улаза у цркву, који је необрађеном горњом страном малтером могао бити везан за зид. Фрагмент са грифоном представља један од три сачувана фрагмента која су првобитно била део једне целине, тј. греде, чија је дужина била, отприлике, два метра (cf. Пејић, *op. cit.*, 164, сл. 2).

¹⁹⁵ На предњој страни архитравне греде католиконе манастира Светог Луке у Фокиди симетрично су постављени на крајевима греде, окренути један према другом (cf. Grabar, *Sculptures byzantines*, pl. XXIV, a–b). Грифон је исклесан испод левог крака крста, насупрот орла, на забату архитравне греде цркве Светог Мартина у Сплиту.

¹⁹⁶ Грифон који напада козу приказан је у медаљону међу зооморфним мотивима на доњем делу архитравне греде у цркви Успења Богородичиног у Скрипу (cf. Megaw, *The Skripou Screen*, 7, pl. 1, b1; Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, pl. XLI, 3). На архитравној греди протезиса католиконе манастира Светог Луке у Фокиди приказан је у медаљону како напада зеца (cf. Grabar, *Sculptures byzantines*, 58).

¹⁹⁷ Mercangoez, *op. cit.*, 86; Alpaslan, *op. cit.*, 194, fig. 11–12.

¹⁹⁸ Vanderheyde, *The carved decoration*, 94.

¹⁹⁹ V. n. 192.

могли представљати чуваре олтарског простора,²⁰⁰ да су имали симболично значење у вези са вечношћу и бесмртношћу душа (посебно паун)²⁰¹ или да симболизују победу добра над злом (борба животиња).²⁰²

На олтарској прегради са Колочепа једини изузетак за византијску уметност представљају фигуре пута (*putti*), који дувају у ловачке рогове. Са препознатљивом иконографијом у виду нагих буцмастих дечака са крилима или без крила јављају се у античкој римској уметности од I века п. н. е.²⁰³ Пути се и стилски разликују од плошних, дводимензионалних и стилизованих геометријских, биљних и зооморфних мотива олтарске преграде са Колочепа. Иако су приказани у плитком рељефу, клесар је успео постићи природнији и пластичнији ефекат и дочарати буцмаста дечија тела. Фигуре пута и, уопште, ликови из класичне античке уметности ретко су били заступљени у византијској уметности, чак и током периода обнова, као што је ренесанса династије Македонаца.²⁰⁴ Путо је приказан у централном пољу ковчежића од слоноваче са класичним мотивом розета на рубовима из збирке Дамбартон Оукса у Вашингтону са краја X и почетка

²⁰⁰ Mercangoez, *op. cit.*, 86.

²⁰¹ О симболици паунова v. P. A. Underwood, *The Fountain of Life in manuscripts of the Gospels*, DOP 5 (1950) 88.

²⁰² J. Trilling, *The soul of the Empire. Style and meaning in the mosaic pavements of the Byzantine imperial palace in Constantinople*, DOP 43 (1989) 59; Vanderheyde, *The carved decoration*, 95.

²⁰³ О иконографији пута v. R. Stuveras, *Le putto dans l'art romain*, Bruxelles 1969, 165–171. Сматра се да потичу од класичног грчког Ероса, који се јавља на почетку хеленистичког периода, око 300. год. п. н. е. (cf. *ibid.*, 6–12).

²⁰⁴ K. Weitzmann, *The survival of mythological representations in Early Christian and Byzantine art and their impact on christian iconography*, DOP 14 (1960) 43–68.

Сл. 12. Леви стуб олтарске преграде са Колочеја, пре реконструкције (према: Peković, Četiri elafitske crkve)
 Fig. 12. Left pillar of the Koločep sanctuary screen, before reconstruction (after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

Сл. 12а. Леви стуб олтарске преграде са Колочеја, после реконструкције (према: Peković, Četiri elafitske crkve)

Fig. 12a. Left pillar of the Koločep chancel barrier, after reconstruction (after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

XI века.²⁰⁵ Претпоставља се да су даме из аристократских породица у њима држале накит, те да су били у световној употреби. У Византији је класично наслеђе неговано на двору, у патријаршији и изучавано је на универзитету. У западноевропској уметности фигуре пута се сматрају једним од главних показатеља угледања на класичну античку уметност.²⁰⁶ Јављају се већ од краја XI века, а посебно у XII и XIII веку, у романичкој скулптури јужне Италије, у Кампанији и потом на Сицилији.²⁰⁷ Локално класично наслеђе тих

области представљало је узоре особене локалне романичке архитектонске скулптуре, која се прво јавља на довратницима и надвратницима портала цркава, а од средине XII века на литургијском намештају, проповедаоницама и ускршњим свећама.²⁰⁸ Главни мотив кампанијске архитектонске скулптуре са краја XI века су декоративни венци од биљних и цветних мотива у склопу којих су исклесане ситне фигуре пута.²⁰⁹ Настале су по узору на оне из античког периода, познате као *peopled scrolls*.²¹⁰ У склопу тих декоративних венаца још у римској античкој уметности приказивали су се и пути у лову.²¹¹ Међу различитим улогама које су им додељене у антици, а које су проистекле из њиховог опонашања људских активности, тј. начина живота тадашњег друштва, била је и улога ловца.²¹² У античкој римској уметности, у разноликом материјалу који је анализирао Роже Стуверас, нема помена о ловачким роговима. Исти је случај у класичној антици уопште, укључујући и писане изворе.²¹³ Први пут се помињу у касноантичкој латинској поезији са почетка V века, на основу које се могло закључити да су у то време били уобичајени у лову.²¹⁴ Да ли мотив пута који дувају у ловачке рогове потиче из антике или, можда, од фигуре *venator tibicinans*, познате у средњовековној литератури и уметности још од времена Каролинга,²¹⁵ остаје отворено питање јер захтева додатно истраживање.

nia. Patrons, programs, and style, University Park 1991. Најстарији сигурно датован романички рељеф у Кампанији је надвратник са улаза у атријум катедрале у Салерну из 1076–1085. године. О датовању архитектонске скулптуре у Кампанији v. C. D. Sheppard, *A Chronology of Romanesque sculpture in Campania*, ArtB 32/4 (1950) 319–326. Сматрало се да су први подстицаји за појаву романичке скулптуре у Кампанији потекли из Монтекасина, где је 1071. године освећена црква коју је обновио опат Дезидерије. Последњих година доведено је у питање то у науци устаљено мишљење. У Риму су пронађени фрагменти архитектонске скулптуре из базилике Светог Лоренца у Дамасу, за које се сматра да су истовремени или старији од обнове Монтекасина [cf. P. C. Claussen, *Un nuovo campo della storia dell'arte. Il secolo XI a Roma*, in: *Roma e la Riforma gregoriana. Tradizione innovazioni artistiche (XI–XII secolo)*, ed. S. Romano, J. E. Julliard, Roma 2007, 61–81]. На основу историје цркве познате из писаних извора, изнесено је мишљење да пронађени фрагменти архитектонске скулптуре потичу из времена обнове цркве после избијања пожара, за понтификата папе Јована (1024–1032) (cf. J. Mitchell, *Giudizio sul Mille. Rome, Montecassino, S. Vincenzo al Volturno, and the beginnings of the Romanesque*, in: *Rome across time and space. Cultural transmission and the exchange of ideas, c. 500–1400*, ed. C. Bolgia, R. McKitterick, J. Osborne, Cambridge 2011, 169–174).

²⁰⁸ Sheppard, *op. cit.*, 320.

²⁰⁹ Glass, *Romanesque sculpture in Campania and Sicily*, 323.

²¹⁰ J. M. C. Toynbee, J. B. Ward-Perkins, *Peopled scrolls. A Hellenistic motif in imperial art*, PBSR 18 (1950) 1–43, посебно 2–3.

²¹¹ Stuveras, *op. cit.*, 74–75, 221, fig. 148, pl. LXVIII.

²¹² У ловачким призорима пути су приказани у позориштима у Милету и Ефесу (66. год. н. е.) у Малој Азији, у театру у Атини и у кампанијском сликарству, сада у Националном музеју у Напуљу [cf. Stuveras, *op. cit.*, 102, fig. 94, 161, 171, 173; M. C. Sturgeon, *The reliefs on the Theater of Dionysos in Athens*, AJA 81/1 (1977) 45–46]; на пиластрима капитела са колонаде једне од главних градских улица у античком граду Афродизији у Карији, на западу Мале Азије [cf. S. Dillon, *Figured pilaster capitals from Aphrodisias*, AJA 101/4 (1997) 751–755, fig. 19–25, B9–15].

²¹³ M. Roberts, *A note on the hunting horn (bucina) in the Latin poetry of Late Antiquity*, CP 77/3 (1982) 248–252.

²¹⁴ *Ibid.*

²¹⁵ Roberts, *op. cit.*, 252.

²⁰⁵ A. Goldschmidt, K. Weitzmann, *Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII Jahrhunderts II*, Berlin 1934, 82, cat. no. 236, pls. LXXXVI–LXXXVII; Weitzmann, *op. cit.*, 51–52, fig. 11.

²⁰⁶ E. Panofsky, *Renaissance and Resuscitations in Western Art*, Copenhagen 1960, 147–151.

²⁰⁷ H. Wentzel, *Antiken-Imitationen des 12. und 13. Jahrhunderts in Italien*, ZK 9 (1955) 29–72; D. Glass, *Romanesque sculpture in Campania and Sicily. A problem of method*, ArtB 56/3 (1974) 315–324; D. Glass, *Romanesque sculpture in Campa-*

Сл. 13. Десни сїуб оліјарске њреџраге са Колочеџа, њре реконсїрукције (њрема: Peković, Četiri elafitske crkve)
Fig. 13. Right pillar of the Koločep sanctuary screen, before reconstruction (after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

У науци, домаћој и страној, честа је склоност да се рад клесара доводи у везу са статичним радионицама које су се налазиле у градовима, тј. са радом у осами, попут сликара у атељеима.²¹⁶ Иво Петрићоли је, на основу декоративних мотива заступљених на рубним пољима, забат са Колочепа приписао тзв. „сплитској клесарској радионици“.²¹⁷ Анте Питеша као једини проблем наводи просторну удаљеност Колочепа од места деловања радионице, тј. од Сплита,²¹⁸ највероватније мислећи на транспорт већ обрађених делова олтарске преграде, који би био тежак и ризикант због опасности од оштећења. Миљенко Јурковић, с друге стране, сматра да је олтарску преграду с Колочепа исклесала радионица која је деловала у Дубровнику,²¹⁹ а Ивица Жиле је приписује радионици из Дубровника или Котора.²²⁰ Иако се мало зна о начину рада византијских клесара,²²¹ археолошки нала-

²¹⁶ Ivison, *op. cit.*, 499.

²¹⁷ I. Petricioli, *Razmišljanja o ulomcima sa Koločepa*, in: *Oltarna ograda sa Koločepa*, 18–22. *idem*, *Na tragu klesarske radionice*, 287–292.

²¹⁸ Piteša, *Predromanički kameni namještaj*, 115.

²¹⁹ Jurković, *O nekim figuralnim prikazima*, 209–215.

²²⁰ I. Žile, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik 2003, 127–128.

²²¹ Према Житију светог Николе Сионског (умро око 564), игумана манастира Светог Сиона близу Мире у Ликији у Малој Азији и потом епископа Пинара у западној Ликији, које је написано непосредно после његове смрти, клесари који су били ангажовани у дворским радионицама у Цариграду повремено су радили и у

Сл. 13а. Десни сїуб, оліјарска њреџрага са Колочеџа, њосле реконсїрукције (њрема: Peković, Četiri elafitske crkve)
Fig. 13a. Right pillar of the Koločep sanctuary screen, after reconstruction (after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

Сл. 14. Сїуб оліјарске њреџраге, Музеј хрватїских археолошких сїоменика, Сїлић (њрема: Piteša, Predromanički kameni namještaj)

Fig. 14. Pillar of the sanctuary screen, Museum of Croatian Archaeological Monuments, Split (after: Piteša, Predromanički kameni namještaj)

путујућим радионицама (cf. *The life of Saint Nicholas of Sion*, ed. and trans. I. Ševčenko, N. Patterson-Ševčenko, Brookline 1984, 69; Alpaslan, *op. cit.*, 187). Ханс Бухвалд је изнео низ претпоставки о начину рада византијских клесара. Између осталог, он претпоставља да они нису били стални чланови грађевинских тајфи, већ да су као путујући клесари позивани по потреби, те да није било радионица трајно везаних за одређено место (cf. Buchwald, *op. cit.*, 241–243). На основу техничких одлика великог броја фрагмената архитектонске скулптуре пронађених у саборној цркви Доњег града у Амориону током археолошких истраживања започетих 1990. године, а на којима се површина са клесаним рељефима изузетно добро сачувала, било је могуће стећи увид у фазе у раду византијских клесара. Иако су јасније етапе у њиховом раду, не зна се како је заправо био организован рад на градилишту, да ли је било поделе рада (cf. Ivison, *op. cit.*, 491–498).

зи и писани извори сведоче о томе да су клесари били део путујућег тима који је био ангажован на подизању и украшавању цркава.²²² Кретање занатлија у границама Византијског царства и ван њих, а међу њима и клесара, сматра се доказом да у провинцијама током средњовизантијског периода није било локалних еснафа који су били под контролом државе, већ да су се занатлије удруживале према потребама посла.²²³ О томе да је скулптура рађена на лицу места, сведоче остаци мермера настали током његове обраде. Њима је испуњен простор испод пода у рановизантијској цркви Светог Полиевкта у Цариграду²²⁴ и саборној цркви у Доњем граду у Амориону у Малој Азији.²²⁵ Такви докази постоје у цркви Успења Богородице у

Скрипу²²⁶ и у цркви у Дерезу²²⁷ (IX–X век) у близини античке Мире (Демре) у Ликији у Малој Азији. Може се само нагађати да ли су олтарску преграду са Колочепа извели локални клесари или су ангажовани са стране. Сигурно је да је високог квалитета израде, који одаје техничку вештину клесара и познавање мотива који су у то време били заступљени на територији Византијског царства. На основу ктиторског натписа смело би се закључити да је преграду поручила једна од дукљанских краљица из локалне владарске породице. Она је свакако могла обезбедити најбољи материјал и ангажовати добре клесаре. Мермер је као скупочени материјал симболизовао богатство и луксуз, опонашајући тако веће цркве на територији Византијског царства.

²²² Ivison, *op. cit.*, 487–489.

²²³ Bouras, *Master craftsmen*, 540, 549–550, 554.

²²⁴ Harrison, *A Constantinopolitan capital in Barcelona*, 297.

²²⁵ C. S. Lightfoot, E. A. Ivison, *Amorium excavation 1994. The seventh preliminary report*, AS 45 (1995) 114–115; Ivison, *op. cit.*, 498–499.

²²⁶ Ivison, *op. cit.*, 499.

²²⁷ J. Morganstern, *Working procedures in Byzantium. New evidence from southwestern Anatolia*, in: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge II. Commande et travail*, ed. X. Barral i Altet, Paris 1987, 493–494; Ivison, *op. cit.*, 499.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Бабић Г., *О живописаном украсу олтарских преграда*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 11 (1975) 3–18 [Babić G., *O živopisanom ukrasu oltarskih pregrada*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 11 (1975) 3–18].
- Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959 (*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, Beograd 1959).
- Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966 (*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III*, Beograd 1966).
- Динић М., *Повеље кнеза Десе о Мљеџу*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 1–2 (1962) 5–16 [Dinić M., *Povelje kneza Dese o Mljetu*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 1–2 (1962) 5–16].
- Историја народа Југославије I*, Београд 1953 (*Istorija naroda Jugoslavije I*, Beograd 1953).
- Историја српског народа I*, Београд 1981 (*Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981).
- Историја Црне Горе I*, Титоград 1967 (*Istorija Crne Gore I*, Titograd 1967).
- Јиречек К., *Историја Срба I*, Београд 1984 (Jireček K., *Istorija Srba I*, Beograd 1984).
- Кораћ В., *Белешка о начину рада византијских клесара у XI веку*, Зограф 7 (1977) 11–16 [Korać V., *Beleške o načini rada vizantijskih klesara u XI veku*, Zograf 7 (1977) 11–16].
- Максимовић Ј., *Јустинијански модели у скулптури од IX до XI века*, in: *Зборник Светозара Радојчића*, Београд 1969, 163–172 (Maksimović J., *Justinijanski modeli u skulpturi od IX do XI veka*, in: *Zbornik Svetozara Radojića*, Beograd 1969, 163–172).
- Месеснел Ф., *Ископавања у мариовском Суводолу. Први извештај о старохришћанској базилици*, Гласник Скопског научног друштва 11 (1932) 202–212 [Mesesnel F., *Iskopavanja u mariovskom Suvodolu. Prvi izveštaj o starohrišćanskoj bazilici*, Glasnik Skopskog naučnog društva 11 (1932) 202–212].
- Мијушковић С., *Љепојис њоја Дукљанина*, Београд 1988 (Mijušković S., *Ljetopis pora Dukljanina*, Beograd 1988).
- Миљковић-Пеpek П., *Олтарна преграда манастира Богородице Милостије у селу Велјуса*, Зборник радова Византолошког института 6 (1960) 137–145 [Miljković-Peppek P., *Oltarna pregrada manastira Bogorodice Milostive u selu Veljusa*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 6 (1960) 137–145].
- Николајевић-Стојковић И., *Прилози проучавању византијске скулптуре од 10 до 12 века из Македоније и Србије*, Зборник радова Византолошког института 4 (1956) 157–186 [Nikolajević-Stojković I., *Prilog proučavanju vizantijske skulpture od 10 do 12 veka iz Makedonije i Srbije*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 4 (1956) 157–186].
- Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1998 (Ostrogorski G., *Istorija Vizantije*, Beograd 1998).
- Пејић С., *Архитектонска пластика Богородичине цркве у Дренову*, Старинар 36 (1985) 161–171 [Pejić S., *Arhitektonska plastika Bogorodičine crkve u Drenovu*, Starinar 36 (1985) 161–171].
- Пухиера С., *Средњовековне цркве на острву Шипану код Дубровника*, Старинар 5–6 (1954–1955) 227–245 [Puhiera S., *Srednjovekovne crkve na ostrvu Šipanu kod Dubrovnika*, Starinar 5–6 (1954–1955) 227–245].
- Синдик И., *Дубровник и околина*, Београд 1926 (Sindik I., *Dubrovnik i okolina*, Beograd 1926).
- Ферјанчић Б., *Византија и јужни Словени*, Београд 1966 (Ferjančić B., *Vizantija i južni Sloveni*, Beograd 1966).
- Ферлуга Ј., *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957 (Ferluga J., *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957).
- Филипова С., *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија, 5–6 и 11–12 век*, Скопје–Мелбурн 1997 (Filipova S., *Arhitektonska dekorativna skulptura vo Makedonija, 5–6 i 11–12 vek*, Skopje–Melburn 1997).
- Шишић Ф., *Љепојис Поја Дукљанина*, Београд–Загреб 1928 (Šišić F., *Letopis Porra Dukljanina*, Beograd–Zagreb 1928).
- Ανδρουδης Π., *Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 263–283 [Androudēs P., *Gyrō apo kapoia mesovyzantina templa tou Agiou Orous*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 263–283].
- Βογιατζής Σ., *Σκέψεις και εικασίες γύρω από φιάλη της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος*, in: *Εικοστο ενατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2009, 26–27 (Vogiatzēs S., *Skepseis kai eikasies gyrō apo phialē tes Ieras Monēs Megistēs Lauras sto Agion Oros*, in: *Eikosto enato Symposio Vyzantinēs kao Metavyzantinēs Archaialogias kai Technēs*, Athēna 2009, 26–27).

- Δρανδράκης Ν. Β., *Άγνωστα γλυπτά της Μάνης αποδιδόμενα στο μαρμαρά Νικήτα ή στο εργαστήρι του, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 8 (1975–1976) 19–28 [Drandakēs N. B., *Agñōsta glypta tēs Manēs apodidomena sto marmara Nikēta ē sto ergastēri tou, Deltion tēs Christianikēs Archaialogikēs Etaireias* 8 (1975–1976) 19–28].
- Δρανδράκης Ν. Β., *Νικήτας Μαρμαράς (1075), Δωδώνη* 1 (1972) 21–44 [Drandakēs N. B., *Nikētas Marmaras (1075), Dodonē* 1 (1972) 21–44].
- Μπουρα Λ., *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα* 1980 (Boura L., *O glyptos diakosmos tou naou tēs Panagias sto monastēri tou Osiou Louka, Athēna* 1980).
- Ορλάνδου Α. Κ., *Γλυπτά του Μουσείου Θηβών, Αρχεῖον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 5 (1939–1940) 119–140 [Orlandou A. K., *Glypta tou Mouseiou Thēvōn, Archeion tōn Vyzantinōn Mnēmeiōn tēs Ellados* 5 (1939–1940) 119–140].
- Ορλάνδου Α. Κ., *Η Πισκοπή της Σαντορήνης (Παναγία της Γωνίας), Αρχεῖον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 7 (1951) 178–214 [Orlandou A. K., *Ē Piskopē tēs Santorēnēs (Panagia tēs Gōnias), Archeion tōn Vyzantinōn Mnēmeiōn tēs Ellados* 7 (1951) 178–214].
- Ορλάνδου Α. Κ., *Νεώτερα ευρήματα εις την Μονήν Δαφνίου, Αρχεῖον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 8 (1955–1956) 67–99 [Orlandou A. K., *Neōtera eurēmata eis tēn Monēn Daphniou, Archeion tōn Vyzantinōn Mnēmeiōn tēs Ellados* 8 (1955–1956) 67–99].
- Ορλάνδου Α. Κ., *Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης, Αρχεῖον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 3 (1937) 128–152 [Orlandou A. K., *Christianika glypta tou Mouseiou Smyrnēs, Archeion tōn Vyzantinōn Mnēmeiōn tēs Ellados* 3 (1937) 128–152].
- Ορλάνδου Α. Κ., *Το μαρμαρίνον τέμπλον του Προτάτου των Καρυών, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 23 (1953) 83–91 [Orlandou A. K., *To marmarinon templon tou Protatou tōn Karyōn, Epetērīs Etaireias Vyzantinōn Spoudōn* 23 (1953) 83–91].
- Παζαράς Θ., *Τα βυζαντινά γλυπτα του καθολικού της μονής Βατοπεδίου στο Άγιον Όρος*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 249–26 [Pazaras Th., *Ta vyzantina glypta tou katholikou tēs monēs Vatopediou sto Agiou Oros*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 249–26].
- Παζαράς Θ., *Το μαρμαρίνο τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 18 (1995) 15–32 [Pazaras Th., *To marmarino templo tou katholikou tēs monēs Vatopediou, Deltion tēs Christianikēs Archaialogikēs Etaireias* 18 (1995) 15–32].
- Παζαράς Θ., *Το μαρμαρίνο τέμπλο του καθολικού της μονής Ιβήρων, Άγιον Όρος, Φύση-Λατρεία-Τέχνη. Πρακτικά συνεδρίων εις το πλαίσιον των παραλλήλων εκδηλώσεων της εκθέσεως „Θησαυροί του Αγίου Όρους“ 2*, ed. Σ. Ντάφης, Ε. Ν. Τσιγαρίδας, Ι. Μ. Φουντούλης, Θεσσαλονίκη 2001, 165–177 [Pazaras Th., *To marmarino templo tou katholikou tēs monēs Ivērōn, in: Agion Oros, Physē-Latρεία-Technē. Praktika synedriōn eis to plaiasion tōn parallēōn ekdēlōseōn tēs ekpheseōs „Thēsaurōi tou Agiou Orou“ 2*, ed. S. Daphēs, E. N. Tsigaridas, I. M. Phountoulēs, Thessalonikē 2001, 165–177].
- Abramić M., *Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine en Dalmatie*, in: *L'art byzantine chez les Slaves II. L'ancienne Russie, les Slaves catholiques. Deuxième recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, Paris 1932, 317–331.
- Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I (annos 344–1343 tabulamque geographicam continens)*, ed. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, Vindobonae 1913.
- Alačev J., *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 7 (1884) 135–139.
- Alpaslan S., *Architectural sculpture in Constantinople and the influence of the capital in Anatolia*, in: *Byzantine Constantinople. Monuments, topography and everyday life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden–Boston–Köln 2001, 187–201.
- Alpaslan-Doğan S., *La sculpture en Lycie et à Antalya. Sa place dans l'évolution de l'art byzantin*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 123–138.
- Alpatov M., *Sur l'iconographie des anges dans l'art de Byzance et de l'ancienne Russie*, *Zograf* 11 (1980) 5–15.
- Babić I., *Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske*, *Starohrvatska prosvjeta* 33 (2006) 91–125.
- Barsanti C., *Scultura anatolica di epoca mediobizantina*, *Milione. Studie e ricerche d'arte bizantina* 1 (1988) 275–306.
- Barsanti C., Pedone S., *Una nota sulla scultura ad incrostazione e il templon della Panaghia Episcopi di Santorini*, *Travaux et Mémoires* 15 (2005) 407–425.
- Bilban Yalçin A., *Le sculpture mediobizantine di Yalvaç*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 139–159.
- Bisi A. M., *Il grifone. Storia di un motivo iconografico nell'antico oriente Mediterraneo*, Roma 1965.
- Bjelovučić Z., *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb 1929.
- Bouras Ch., *Master craftsmen, craftsmen, and building activities in Byzantium*, in: *The economic history of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century II*, ed. A. E. Laiou, Washington 2002, 539–554.
- Bouras L., *Architectural sculptures of the twelfth and the early thirteenth centuries in Greece, Deltion tēs Christianikēs Archaialogikēs Etaireias* 9 (1977–1979) 63–75.
- Bouras L., *The griffin through the ages*, Athens 1983.
- Bréhier L., *Anciennes clôtures de chœur antérieures aux iconostases dans les monastères de l'Athos*, in: *Atti del V Congresso internazionale di Studi Bizantini*, Roma 1940, 48–56.
- Brown G. S., *Norman conquest of Southern Italy and Sicily*, Jefferson 2003.
- Buchwald H., *Chancel barrier lintels decorated with carved arcades*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995) 233–276.
- Buckler W. H., Calder W. M., Guthrie W. K. C., *Monumenta Asiae Minoris antiqua IV, Monuments and documents from eastern Asia and western Galatia*, Manchester 1933.
- Buckler W. H., Calder W. M., Guthrie W. K. C., *Monumenta Asiae Minoris antiqua VI, Monuments and documents from Phrygia and Caria*, Manchester 1939.
- Cambi C., *Fragmenti antičkih sarkofaga na otoku Koločepu*, in: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ed. Ž. Rapanić, Zagreb 1988, 129–137.
- Cambi C., *Ulomci antičkih sarkofaga s Koločepa*, in: *Oltarna ogradna s Koločepa*, ed. A. Milošević, Split 2000, 7–8.
- Chatzidakis M., *L'évolution de l'icone aux 11e–13e siècles et la transformation du templon*, in: *Actes du XVe congrès international d'études byzantine III. Art et archéologie. Byzance de 1071 a 1261*, Athènes 1976, 159–191.
- Cheremeteff M., *The transformation of the Russian sanctuary barrier and the role of Theophanes the Greek*, in: *The millennium. Christianity and Russia (A. D. 988–1988)*, ed. A. Leong, Crestwood 1990, 107–140.
- Christe Y., *The Apocalypse in monumental art of the eleventh through thirteenth century*, in: *The Apocalypse in the Middle Ages*, ed. R. K. Emmerson, B. McGinn, Ithaca–London 1993, 234–258.
- Claussen P. C., *Un nuovo campo della storia dell'arte. Il secolo XI a Roma*, in: *Roma e la Reforma gregoriana. Tradizione innovazioni artistiche (XI–XII secolo)*, ed. S. Romano, J. E. Julliard, Roma 2007, 61–81.
- Cormack R., *Byzantine art*, Oxford 2000.
- Cormack R., *Writing in gold. Byzantine society and its icons*, New York 1985.
- Čremošnik G., *Isprave zahumskog kneza Dese*, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 3 (1954) 71–74.
- Das Register Gregors VII*, in: *Monumenta Germaniae Epistolae* II/2, ed. E. Gaspar, Berolini 1955.
- Delonga V., *Pisana uspomena na jednu „sestru i kraljicu“ s Koločepa*, in: *Oltarna ogradna s Koločepa*, ed. A. Milošević, Split 2000, 22–28.
- Delonga V., *Pisana uspomena na jednu „sestru i kraljicu“ s Koločepa*, *Starohrvatska prosvjeta* 34 (2007) 199–211.
- Der Nersessian S., *Two images of the Virgin in the Dumbarton Oaks collection*, *Dumbarton Oaks Papers* 14 (1960) 69–86.
- Dillon S., *Figured pilaster capitals from Aphrodisias*, *American Journal of Archaeology* 101/4 (1997) 731–769.

- Duplančić A., *Arhivsko-bibliografski podaci o nekim splitskim spomenicima iz Arheološkog muzeja*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100 (2007) 171–220.
- Elsner J., *Decorative imperatives between concealment and display. The form of sarcophagi*, *Res. Anthropology and Aesthetics* 61/62, Sarchopagi (2012) 178–195.
- Engel J., *Povijest Dubrovačke republike*, Dubrovnik 1923.
- Epstein A. W., *The middle Byzantine sanctuary barrier. Templon or iconostasis?*, *Journal of the British Archaeological Association* 134 (1981) 1–28.
- Eusebius, *Historia ecclesiastica*, in: *Patrologiae cursus completus. Series graeca* XX, ed. J.-P. Migne, Paris 1857, col. 9–908.
- Firatli N., *Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie. Rapport préliminaire*, *Cahiers archéologiques* 19 (1969) 151–166.
- Firatli N., *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, *Catalogue revue et présenté par C. Metzger, A. Pralong, J.-P. Sodini*, Paris 1990.
- Filipova S., *A fragment of middle Byzantine epistyle decorated with carved arcades*, *Macedonian heritage* 3 (1998) 83–93.
- Foretić V., *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. godine*, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 1 (1952) 63–72.
- Frantz A., *The church of the Holy Apostles*, Princeton 1971.
- Gaberscek C., *Scultura in Friuli. L'Alto Medioevo, dai Longobardi ai Carolingi. Mostra fotografica organizzata dall' Archivio Artistico del Friuli*, San Vito al Tagliamento 1977.
- Glass D., *Romanesque sculpture in Campania and Sicily. A problem of method*, *The Art Bulletin* 56/3 (1974) 315–324.
- Glass D., *Romanesque sculpture in Campania. Patrons, programs, and style*, University Park 1991.
- Goldschmidt A., Weitzmann K., *Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII Jahrhunderts II*, Berlin 1934.
- Gonçer S., *Afyon ili tarihi I*, Izmir 1971.
- Goodwin G., *The reuse of marble in eastern Mediterranean in medieval times*, *Journal of the Royal Asiatic Society* 109/1 (1977) 17–30.
- Grabar A., *Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 7 (1961) 13–22.
- Grabar A., „L'esthétisme“ d'un théologien humaniste byzantin du IXe siècle, in: idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge I*, Paris 1968, 63–69.
- Grabar A., *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe–Xe siècle)*, Paris 1963.
- Grabar A., *Sculptures byzantines du Moyen Âge II. XIe–XIVe siècles*, Paris 1976.
- Harrison R. M., *A Constantinopolitan capital in Barcelona*, *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1973) 297–300.
- Harrison R. M., Firatli N., Hayes J. W., *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Fifth preliminary report, with a contribution on a seventh century pottery group*, *Dumbarton Oaks Papers* 22 (1968) 195–216.
- Harrison R. M., Firatli N., *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Fourth preliminary report*, *Dumbarton Oaks Papers* 21 (1967) 273–278.
- Harrison R. M., Firatli N., *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Second and third preliminary reports*, *Dumbarton Oaks Papers* 20 (1966) 222–238.
- Herrin J., *Byzantium. The surprising life of a medieval empire*, London 2007.
- Huskinson J., *Reading identity in Roman strigilated sarcophagi*, *Res. Anthropology and Aesthetics* 61/62, Sarchopagi (2012) 80–97.
- Hydis S., *The chancel barrier, solea and ambo of Hagia Sophia*, *The Art Bulletin* 29 (1947) 1–25.
- Ikonostas*, in: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, ed. K. Wessel, M. Restle, Stuttgart 1973, 326–354 (M. Chatzidakis).
- Iverson E. A., *Middle Byzantine sculptors at work. Evidence from the Lower City Church at Amorium*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 487–513.
- Jakšić N., Hilje E., *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Kiparstvo I (od IV. do XVI. stoljeća)*, Zadar 2008.
- Jakšić N., *Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21/1 (1980) 97–110.
- Jireček K., *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjeg vijeka*, Dubrovnik 1915.
- Jolivet-Lévy C., *Note sur la représentation des archanges en costume impérial dans l'iconographie byzantine*, *Cahiers archéologiques* 46 (1998) 121–128.
- Josipović I., Magaš Mesić A., *Predromanički plutej iz Kali na otoku Ugljanu*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 37 (2013) 23–36.
- Josipović I., *Radionica plutejâ zadarske katedrale*, *Ars Adriatica* 4 (Zadar 2014) 43–62.
- Jurković M., *O nekim figuralnim prikazima u posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji*, in: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ed. Ž. Rapanić, Zagreb 1988, 209–216.
- Jurković M., *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*, *Starohrvatska prosvjeta* 15 (1986) 183–199.
- Klaić N., *Mljetski falsifikati*, *Arhivski vjesnik* 10 (1967) 185–234.
- Kalopissi-Verti S., *Epigraphic evidence in middle-Byzantine churches at the Mani. Patronage and art production*, in: *Δαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη I*, ed. M. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Αθήνα 2003, 339–354 (Kalopissi-Verti S., *Epigraphic evidence in middle-Byzantine churches at the Mani. Patronage and art production*, in: *Lampēdōn. Aphierōma stē mnēmē tēs Doulas Mourikē I*, ed. M. Aspra-Vardavakē, Athēna 2003, 339–354).
- Kampuš J., *Novi prilozi o lokrumskim falsifikatima i Desinoj darovnici pulsanskim benediktincima u Apuliji*, *Historijski zbornik* 15 (1962) 317–324.
- Karagiorgou O., *An early Byzantine stonemason and his workshop. New evidence from Amorium*, in: *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσισόγλου*, ed. Π. Πετρίδης, Β. Φωσκόλου, Αθήνα 2015, 177–199 (Karagiorgou O., *An early Byzantine stonemason and his workshop. New evidence from Amorium*, in: *Daskala. Apodosē timēs stēn kathēgētria Mairē Panagiōtidē-Kesisoglou*, ed. P. Petridēs, V. Phōskolou, Athēna 2015, 177–199).
- Karaman Lj., *Crkvice sv. Mihajla kod Stona*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 15 (1928) 81–116.
- Karaman Lj., *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb 1930.
- Karaman Lj., *O porijeklu pregradnih zabata starohrvatskih crkava*, *Peristil* 3 (1960) 97–103.
- Karaman Lj., *Živa starina. Pedeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara*, Zagreb 1943.
- Kessler H. L., *The illustrated Bibles from Tours*, Princeton 1977.
- Kreidl-Papadopoulos K., *Bemerkungen zum justinianischen Templon der Sophienkirche in Konstantinopel*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 17 (1968) 279–289.
- L'art byzantin, art européen*, Athènes 1964.
- Lazareff V., *Trois fragments d'épistyles peints et le templon byzantin*, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4 (1964–1965) 117–143 [Lazareff V., *Trois fragments d'épistyles peints et le templon byzantin*, *Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etaireias* 4 (1964–1965) 117–143].
- Lawrence M., *Columnar sarcophagi in the Latin West. Ateliers, chronology, style*, *The Art Bulletin* 14/2 (1932) 103–185.
- Lawrence M., *Season sarcophagi of architectural type*, *American Journal of Archaeology* 63/3 (1958) 273–295.
- Liepopili A., *Slavensko bogoslužje u Dubrovniku*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 220 (1919) 30–58.
- Lightfoot C. S., Iverson E. A., *Amorium excavation 1994. The seventh preliminary report*, *Anatolian Studies* 45 (1995).
- Lisičar V., *Koločep nekad i sada*, Dubrovnik 1932.
- Lowden J., *Early Christian and Byzantine art*, London – New York 2003.
- Lučić J., *Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 13–14 (1976) 7–139.
- Lupus Protospatarius*, in: *Monumenta germaniae historica* SS 5, Tomus VII, 1844, 60
- Lupi Protospatae breve chronicon*, in: *Rerum italicarum scriptores*, ed. A. L. Muratorius, Mediolani 1724, 45.
- Macridy T., *The Monastery of Lips and the burials of the Palaeologi*, *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964) 253–277.
- Maguire H., *The icons of their bodies. Saints and their images in Byzantium*, Princeton 1996.
- Mango C., Hawkins M. C. J. W., *Additional finds at Fenari Isa Camii, Istanbul*, *Dumbarton Oaks Papers* 22 (1968) 177–184.
- Mango C., Hawkins E. J. W., *Additional notes on the Monastery of Lips*, *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964) 299–311.
- Mango C., *The art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and documents*, Englewood Cliffs 1972.

- Mango C., *On the history of templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople*, Zograf 10 (1979) 40–43.
- Mango C., Parker J., *A twelfth-century description of St. Sophia*, *Dumbarton Oaks Papers* 14 (1960) 233–245.
- Mango C., Ševčenko I., *Remains of the church of St. Polyuktos at Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961) 243–247.
- Mathews T. F., *The early churches of Constantinople. Architecture and liturgy*, University Park – London 1977.
- Meer F. van der, *Maestas Domini. Théophanies de l'Apocalypse dans l'art chrétien. Étude sur les origines d'une iconographie spéciale du Christ*, Roma–Paris 1938.
- Megaw A. H. S., *Byzantine architecture in Mani*, *The Annual of the British School at Athens* 33 (1932–1933) 139–145.
- Megaw, A. H. S., *Notes on recent work of the Byzantine institute in Istanbul*, *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963) 333–371.
- Megaw A. H. S., *Skripou screen*, *The Annual of the British School at Athens* 61 (1966) 1–32.
- Melvani N., *The Byzantine sanctuary barriers of Mount Athos. Templon and iconostasis*, in: Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσισόγλου, ed. Π. Πετρίδης, Β. Φωσκόλου, Αθήνα 2015, 305–335 (Melvani N., *The Byzantine sanctuary barriers of Mount Athos. Templon and iconostasis*, in: *Daskala. Apodosē timēs stēn kathēgētria Mairē Panagiōtidē-Kesisoglou*, ed. P. Petridēs, V. Phōskolou, Athēna 2015, 305–335).
- Mercangoez Z., *Réflexions sur le décor sculpté byzantin d'Anatolie occidentale*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 81–103.
- Meyvaert P., *Bede and the church paintings at Wearmouth-Jarrow*, *Anglo-Saxon England* 8 (1979) 63–77.
- Mitchell J., *Giudizio sul Mille. Rome, Montecassino, S. Vincenzo al Volturno, and the beginnings of the Romanesque*, in: *Rome across time and space. Cultural transmission and the exchange of ideas, c. 500–1400*, ed. C. Bolgia, R. McKitterick, J. Osborne, Cambridge 2011, 169–174.
- Morganstern J., *Working procedures in Byzantium. New evidence from southwestern Anatolia*, in: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge II. Commande et travail*, ed. X. Barral i Altet, Paris 1987, 489–494.
- Nauman R., Belting H., *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966.
- Nees L., *The iconographic program of decorated chancel barriers in the pre-Iconoclastic period*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 46/1 (1983) 15–26.
- Nicephorus, *Antihæreticus* III, in: PG 100, 464–465.
- Niewöhner P., *Mittelbyzantinische Templonanlagen aus Anatolien. Die Sammlung des Archäologischen Museums Kütahya und ihr Kontext*, *Istanbulur Mitteilungen* 58 (2008) 285–345.
- Novak G., *Povijest Splita I (od prehistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije: 1420. god.)*, Split 1957.
- Novak V., *Reliquarium Elaphitense. Lopudski relikvijar*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 51 (1930–1934) 165–196.
- Oltarna ograda s Koločepa*, ed. A. Milošević, Split 2000.
- Ordericus Vitalis, *The ecclesiastical history of Orderic Vitalis*, ed. and trans. Marjorie Chibnall, New York 1975.
- Orlandos A. K., *Monuments byzantins de Chios* II, Athènes 1930.
- Ötügen Y., *Neue Aspekte zur Datierung der mittelbyzantinischen Bauplastik in Kleinasien*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 105–115.
- Pallis G., *Inscriptions on middle Byzantine marble templon screens*, *Byzantine Zeitschrift* 106/2 (2013) 761–810.
- Panofsky E., *Renaissance and Resuscitations in Western Art*, Copenhagen 1960.
- Parani M., *Reconstructing the reality of images. Byzantine material culture and religious iconography (11th–15th centuries)*, Leiden–Boston 2003.
- Paribeni A., *I rilievi in marmo rappresentanti la Vergine e altri personaggi religiosi. Considerazioni sulla cronologia e sul loro ruolo nella liturgia*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 561–575.
- Peers G., *Subtle bodies. Representing angels in Byzantium*, Berkley – Los Angeles – London 2001.
- Peković Ž., *Četiri elafitske crkve. Quattro chiese delle isole Elafite*, *Dubrovnik–Split* 2008.
- Peković Ž., Violić D., Brajnov D., *Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa*, *Znanstveni prilozi* 13 (Split 2005) 1–9.
- Petricioli I., *Na tragu klesarske radionice iz 11. stoljeća*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86 (1994) 287–292.
- Petricioli I., *Novi nalaz preromaničke skulpture na Dugom otoku*, *Starohrvatska prosvjeta* 5 (1956) 179–180.
- Petricioli I., *Razmišljanja o ulomcima sa Koločepa*, in: *Oltarna ograda sa Koločepa*, ed. A. Milošević, Split 2000, 18–22.
- Philippidis-Braat A., *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, *Travaux et Mémoires* 9 (1985) 267–395.
- Piteša A., *Predromanički kameni namještaj iz crkve sv. Petra Starog na Lučcu u Splitu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 100 (2007) 105–124.
- Piteša A., *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu*, Split 2012.
- Prieto-Domingues O., *On the founder of the Scripou church. Literary trends in the milieu of Photius*, *Greek, Roman and Byzantine studies* 53 (2013) 166–191.
- Prijatelj K., *Skulptura sa ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, *Starohrvatska prosvjeta* 3 (1954) 65–91.
- Rački F., *Documenta historiae chroaticae periodum antique illustrantia*, *Zagraniae* 1877.
- Radić R., *Tegurij starohrvatske biskupske crkve sv. Marije u Biskupiji kod Knina sa plohozanim Gospinim poprsjem*, *Starohrvatska prosvjeta* 1 (1894) 7–9.
- Roberts M., *A note on the hunting horn (bucina) in the Latin poetry of Late Antiquity*, *Classical Philology* 77/3 (1982) 248–252.
- Salmi M., Cecchelli C., Furlani I., *Evangeliiarii Syriaci, vulgo Rabbulae*, in *Bibliotheca Medicea-Laurentiana (Plut. I, 56)*, Oltun 1959.
- Sheppard C. D., *A Chronology of Romanesque sculpture in Campania*, *The Art Bulletin* 32/4 (1950) 319–326.
- Sheppard C. D., *Byzantine carved marble slabs*, *The Art Bulletin* 51/1 (1969) 65–71.
- Sodini J.-P., Kolokostas K., *Aliki, II. La basilique double*, *Études thasiennes* 10 (1984) 26–51.
- Sodini J.-P., *La sculpture byzantine (VIIe–XIIe siècles). Acquis, problèmes et perspective*, in: *La sculpture byzantine, VIIe–XIIe siècles. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6–8 septembre 2000)*, ed. C. Pennas, C. Vanderheyde, Athènes 2008, 5–35.
- Sodini J.-P., *La sculpture médio-byzantine. Le marbre en ersatz et tel qu'en lui-même*, in: *Constantinople and its hinterland*, ed. C. Mango, G. Dagron, Aldershot 1995, 289–311.
- Sodini J.-P., *Marble and stoneworking in Byzantium. Seventh–fifteenth centuries*, in: *The economic history of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century*, ed. A. E. Laiou, Washington 2002, 129–146.
- Sodini J. P., *Une iconostase byzantine à Xanthos*, in: *Actes du Colloque sur la Lycie antique*, Paris 1980, 121–148.
- Sturgeon M. C., *The reliefs on the Theater of Dionysos in Athens*, *American Journal of Archaeology* 81/1 (1977) 31–51.
- Stuvcas R., *Le putto dans l'art romain*, Bruxelles 1969.
- Šonje A., *Crkvena arhitektura zapadne Istre. Područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća*, Zagreb–Pazin 1982.
- The life of Saint Nicholas of Sion*, ed. and trans. I. Ševčenko, N. Patterson–Ševčenko, Brookline 1984.
- Toynbee J. M. C., Ward-Perkins J. B., *Peopled scrolls. A Hellenistic motif in imperial art*, *Papers of the British School at Rome* 18 (1950) 1–43.
- Trilling J., *The soul of the Empire. Style and meaning in the mosaic pavements of the Byzantine imperial palace in Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989) 27–72.
- Underwood P. A., *The Fountain of Life in manuscripts of the Gospels*, *Dumbarton Oaks Papers* 5 (1950) 41–138.
- Vanderheyde C., *The carved decoration of middle and late Byzantine templa*, *Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte* 5 (2007) 77–98.
- Vanderheyde C., *Deux exemples de sculpteurs locaux et itinérants en Grèce au XIe siècle*, *Topoi* 8/2 (1998) 765–775.
- Vicelja M., *Južnoistarska grupa spomenika ranosrednjovjekovne skulpture*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 16 (1992) 11–17.

- Vicelja M., *Utjecaj bizantskog faktora u formiranju kompozicijskih shema na spomenicima ranosrednjovjekovne plastike u Istri*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 29–30 (1991) 23–26.
- Vrana J., *Isprave zahumskih vladara iz XI i XII. st. o Babinu polju na otoku Mljetu*, Historijski zbornik 11 (1960) 155–166.
- Walter C., *A new look at the Byzantine sanctuary barrier*, Revue des études byzantines 51 (1993) 203–228.
- Walter C., *Bulletin on the Deësis and the paracesis*, Revue des études byzantines 38 (1980) 261–269.
- Walter C., *Further notes on the Deësis*, Revue des études byzantines 28 (1970) 161–187.
- Walter C., *The origin of the iconostasis*, Eastern Churches Review 3 (1971) 251–267.
- Weitzmann K., *The survival of mythological representations in Early Christian and Byzantine art and their impact on christian iconography*, Dumbarton Oaks Papers 14 (1960) 43–68.
- Wentzel H., *Antiken-Imitationen des 12. und 13. Jahrhunderts in Italien*, Zeitschrift für Kunstgeschichte 9 (1955) 29–72.
- Yildiz Ötügen S., Parman E., Doğan S., *Stoneworks in architectural decoration*, in: „The remnants“ – 12th and 13th centuries Byzantine objects in Turkey, ed. A. Ödekan, Istanbul 2007, 31–33.
- Žile I., *Novi nalazi predromaničke skulpture s otoka Koločepa*, in: Zbornik Tomislava Marasovića, ed. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić, Split 2002, 254–267.
- Žile I., *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik 2003.

A sanctuary screen from the island of Koločep

Valentina Babić

Institute for Balkan Studies, SASA, Belgrade

Based on fragments discovered in archeological excavations, the Museum of Croatian Archeological Monuments in Split has restored a marble sanctuary screen from Koločep, one of the Elaphite islands in the Dubrovnik archipelago. Originally located at the Church of St. Michael, the screen is now kept at the Parish Collection of Koločep, as only the foundations of the church have survived. The paper analyzes the structure and decoration of this sanctuary screen (hereto only described) in the context of middle Byzantine art (9th-11th centuries). The fragmentary inscription commemorating its ktetor, which names a queen as the donor of the screen and most likely the entire church, and the early medieval history of present-day southern Dalmatia suggest that the donor was one of the Serbian Doclean (Duklja) queens from the second half of the 11th century. After his victory against the Byzantine army in the fall of 1042, the Serbian Prince Stefan Vojislav, the progenitor of the Doclean dynasty, secured self-government for his principality under the Byzantine Empire; he expanded his territory to the neighboring coastal principalities of Travunia and Zachlumia (Zahumlje), and received the royal title from the West. The inscription on the sanctuary screen is the only piece of evidence indicating that the kings of Doclea ruled the Elaphite islands. The early medieval history of the Elaphites, before the islands came to be ruled by Ragusa, was unknown from existing sources. The islands were assumed to have remained under Byzantine rule (under the administration of Byzantine Ragusa), or to have belonged to one of the Serbian coastal principalities, probably Zachlumia, as they were situated off the coast of this region. The tripartite structure of the sanctuary screen from Koločep, with a central entrance to the sanctuary, was known already in the early Byzantine period. The narrow epistyle which forms a semicircular arch above the entrance and the gable above the arch are a regional idiosyncratic feature of early medieval sanctuary screens from the territory of present-day Dalmatia. Byz-

antine sanctuary screens typically had a straight epistyle. Starting from the 12th century, the semicircular arch appears on sanctuary screens from the mountainous Mani Peninsula in the southern Peloponnese. An archangel, most likely Michael as the patron saint of the church, was carved in low relief in the triangular gable of the epistyle from Koločep. Ever since the early Byzantine period, epistyles were used to depict important personages in divine hierarchy or the saint to whom a church was dedicated. In the middle Byzantine period, however, they became less frequent than geometrical, phytomorphic and zoomorphic motifs. The highest number of human figures on epistyles has survived in Asia Minor, with the Deisis composition being the most prevalent. Relatively few human figures on sanctuary screen epistyles have survived in Dalmatia. Besides the archangel of Koločep, another two compositions are known to us: the gable from Split depicting Christ enthroned and upheld by two angels in a chiton and himation, as if they were a part of an Ascension scene; and a gable with a bust of the Virgin Orans from the village of Biskupija near Knin, both of which are kept at the Museum of Croatian Archeological Monuments in Split. Although all three gables show Byzantine influence in terms of their iconography, style and technical characteristics, the appearance of human forms in early medieval architectural sculpture on the eastern shore of the Adriatic Sea has been associated with new trends in Western European art – it was considered to have heralded the advent of the Romanesque style and dated to the second half of the 11th or the beginning of the 12th century. Put forth as early as 1930, this view became widely accepted in scholarship and served as one of the main criteria for its periodization. In fact, Romanesque art was heralded by the figures of *putti* on the left parapet slab of the sanctuary screen from Koločep. The *putti* have been associated with early Romanesque architectural sculpture of southern Italy from the late 11th century, after the region had been

conquered by Normans. The main motif in Campanian architectural sculpture from the late 11th century was a decorative wreath of phytomorphic and floral motifs, with tiny figures of *putti* carved between them, which emerged as a result of emulating the local classical heritage. In the late 11th century, Doclea was ruled by King Bodin (1081–1101) and Queen Jaquinta, a Norman woman from Bari. The *putto* motif can therefore be attributed to her influence and wishes as the patron of the church, regardless of any previous links to southern Italy. According to the Apulian chronicler Lupus Protospatharius, the marriage of Bodin and Jaquinta took place in 1081, which could provide a *terminus post quem* for the creation of the sanctuary screen from Koločep. The gable from the Church of St. Theodore in Split, which has identical ornamental motifs in its outer fields, has been reliably dated to the late 11th century. As the patron of the church the inscription mentions Furmin, the prior of Split, who also appears in written sources from 1088–1089. The arcade frieze motif on the epistyle and parapet slab was known throughout the entire territory of the Byzantine Empire, especially in the 10th and 11th centuries. The two-dimensional geometrical compositions of a three-string ribbon supplemented with phytomorphic and zoomorphic motifs are character-

istic of the middle Byzantine period (9th – 12th century). A regional peculiarity of the eastern Adriatic coast is the geometrical composition of two concentric circles, one inside the other, and diagonal straight ribbons intertwined with the circles to form distinctive ellipsoidal knots. This composition was known along the eastern Adriatic coast, from Veneto in the north to Koločep in the south. None of these compositions are identical, because stone carvers generally tended to include variations. The blank surfaces between the geometrical motifs were often used to depict symmetrical figures of birds pecking at a grape, lily in bloom or rosette. It is precisely this diversity that represents one of the characteristics of Byzantine architectural sculpture in this period. Not even the two parapet slabs of the same sanctuary screen were the same. The sanctuary screen from Koločep was made from the *spolia* of a classical sarcophagus in Carrara marble. The use of *spolia* was a well-known practice in the Byzantine Empire as well as the entire Mediterranean basin. The triangular gable was carved on the reverse of a classical sarcophagus – another practice that was known in Byzantium. As an expensive material, marble symbolized wealth and opulence and was hence used to emulate major churches in the territory of the Byzantine Empire.